

УЧЕБНИЦИТЕ ПО БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ (1879-1900) И ВЪЗПИТАВАНЕТО НА НАЦИОНАЛНИ ЧУВСТВА И НАЦИОНАЛНО СЪЗНАНИЕ

МАРИЯ РАДЕВА

Рецензент: *Йордан Шопов*

Редактор: *Мария Велева*

*Мария Радева. УЧЕБНИКИ БОЛГАРСКОЙ ИСТОРИИ (1879—1900) И ВОСПИТАНИЕ
НАЦИОНАЛЬНЫХ ЧУВСТВ И НАЦИОНАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ*

В настоящей работе сделан сравнительный анализ учебников болгарской истории на разных ступенях школы после Освобождения Болгарии от османского рабства до конца XIX в. Автор показал те идейные и образовательные акценты и взгляды, посредством которых формировались патриотические чувства и национальное сознание молодых поколений.

Показаны также преемственность в интерпретации исторических фактов и идейное единство учебников. Исходя из анализа содержания учебного материала, автор сделал выводы, подтверждающие, что патриотизм является главной идейной основой всех действующих учебников болгарской истории до первого десятилетия XX в. В работе сделана попытка определить воздействие этих учебников на национальную психику и политические настроения болгарского общества.

Maria Radeva. TEXT-BOOKS IN BULGARIAN HISTORY (1879—1900) AND INCULCATION OF PATRIOTIC FEELINGS AND NATIONAL CONSCIOUSNESS

The author makes a comparative analysis of the text-books in Bulgarian history for the different stages of school education after the Liberation of Ottoman bondage and up to the end of the 19th century. She points those ideological and educational views which had influenced the formation of patriotic feelings and patriotic consciousness in the younger generations. She also notes the continuity in the interpretation of historical facts and the ideological unity of all text-books. Analyzing their content, the author comes to the conclusion that patriotism was the main ideological basis of the text-books Bulgarian history that were used up to the first decade of the 20th century. The author makes an attempt to determine the impact of these text-books on the national psychology and the political atmosphere of the Bulgarian society.

Българската нация се формира, укрепва и в основни линии консолидира в епохата на Българското възраждане в земите, в които живее българската народност още през Средновековието — Мизия, Тракия и Македония¹. Ценни са изследванията по тези проблеми на Хр. Гандев, В. Паскалева, Н. Генчев, Хр. Христов, Р. Радкова и други наши учени. Развитието на съзнанието за принадлежност към българската народност, т. е. развитието на националното съзнание или националното самосъзнание, е сред основните показатели на завършеността на процеса на формирането на българската нация². Нейното окончателно оформяне „става вследствие Освободителната руско-турска война, която донася държавната самостоятелност на страната и народа, макар че не постига цялостното му обединение“³. Последното обстоятелство се оказва решаващо за жизнеността, актуалността и изключителното място на националното място на националната идея в цялостния духовен и обществено-политически живот на младата българска буржоазна държава.

Основното съдържание на националната идея след Освобождението е съзнанието за духовното и културното единство на българите на Балканския полуостров. В политическата област тя се изявява като стремеж за постигане и на политическо единство в естествените етнически граници на българската народност. Широката популярност на националната идея в първите десетилетия след Освобождението определя мястото ѝ на основен програмен възглед на буржоазните партии. Този възглед има дълбоко демократичен характер, защото се слива с разбиранията и интересите на широките народни маси в България⁴.

В епохата на Българското възраждане просветното движение е един от важните националнообразуващи фактори. Различните училищни дисциплини чрез учебното съдържание въздействуват на патриотичните чувства, формират и укрепват националното съзнание. В следосвобожденската епоха на основата на духовната приемственост и под въздействието на новата обществено-политическа обстановка ролята на образованието и просветата за развитието на националното съзнание у поколенията укрепва, регулирана и направлявана отначало спонтанно, а впоследствие и целенасочено от държавните органи на просветното дело. Чрез образованието подрастващите поколения трябва да усвоят смисъла и съдържанието на националния идеал.⁵ Българското училище е оня най-мошен идеологически институт, комуто се отрежда историческата задача за превръщане на националната идея в част от гражданското и политическото съзнание на младежта и целия народ.

Отсъствието на изследвания, „как конкретно чрез преподаваните в училищата дисциплини се възпитава у учащите се българското национално чувство и се укрепва българското национално съзнание през Възраждането“⁶, в определена степен затруднява изследването на този проблем след Освобождението. Липсва методика за подобен род търсения, трудно е да се определи степента на приемственост и различие, за да се достигне до обективни заключения. Но от това изучаването на този въпрос не става по-малко интересно и, позволяваме си да считаме, по-малко необходимо. То е важно и значимо най-малко по следните причини.

Историографският преглед на действащите след Освобождението учебници по българска история за училищата с цел установяването на тяхното въздействие върху националното съзнание на подрастващите би дал възможност за по-детайлно вникване в механизма на формиране на идейно-политическите и националнополитическите възгледи на българските граждани. Това от своя страна има важно значение за разбиране на явните или скрити идеологически и политически цели на управляващата буржоазия, както и на тяхното въздействие върху обществените настроения в България в

пълните с напрежение десетилетия в живота на младата държава. Внимателното изучаване на възпитателното въздействие на учебното съдържание върху патриотичните чувства и патриотичното съзнание на учащите се дава ключ за по-обективно историческо виждане върху конкретната обществена атмосфера в България в края на XIX в. и първото десетилетие на XX в. Обществено-политическите настроения по това време, основаващи се не на последно място на възгледите и убежденията, формирани в училище, обуславят поведението на широки слоеве от народа в редица важни събития от националната ни история в ново време.

Знанията за миналото на българския народ, така значими за националното самопознаване и самосъзнание в периода преди Освобождението, запазват и в определена степен увеличават социалната си роля след Освобождението. Едновременно с това благодарение на научния принос на наши и чужди учени-слависти укрепват научните основи на интерпретацията на българската история. Българската историография се обогатява с ценни научни съчинения, между които тези на М. Дринов и К. Иречек. Тези учебници стават основа и за съставяне на новите училищни учебници, чрез които широки среди на българската младеж поради разширяващото се образование могли да се приобщават към аргументирани не с романтични, а с позитивни доводи схващания за българското минало.

Проблемът за учебниците по родна история след Освобождението има различни страни. Като се имат предвид социално-възпитателните възможности на историята като учебен предмет, обект на научно дирене биха могли да бъдат патриотичното, нравственото, политическото, мирогледното и пр. възпитателно въздействие на учебниците. Това въздействие би могло да се изследва и във връзка с ролята на останалите хуманитарни предмети в буржоазното училище и да се вникне в комплексната възпитателна роля на тогавашните учебници и в идейно-образователните цели на буржоазната просветна политика. Учебниците биха могли да се изучават и с оглед на система и структура⁸, педагогическа целесъобразност на оформление и т. н.

Скромната задача на настоящата студия е на основата на съпоставката и анализа на учебниците по българска история, излезли в периода 1879—1900 г., да се открият основните идеи и схващания, които са въздействували за усвояване съдържанието на националната идея, за развитието на националните чувства и националното съзнание на младите българи⁹. Пристъпвайки към тази задача, считаме за необходимо да обърнем внимание върху някои важни исторически обстоятелства, оказали силно влияние върху общия дух на разгледаните учебници. Преди всичко това е обществена атмосфера на първите десетилетия непосредствено след Освобождението. В нея се открояват оптимистичните настроения относно политическото и културното бъдеще на българския народ като един млад, пълен с творчески сили и възможности европейски народ. Това високо национално самочувствие има своите предпоставки и непосредствено се вдъхновява от живия спомен за успехите на българите в близката и жива възрожденска епоха, особено на културното поле в извоюване на духовна еманципация. Чувството за национално достойнство се укрепва и от успешния акт на Съединението, засилвайки заедно с това вярата във възможността за пълно национално обединение. Тази атмосфера според нас се явява оня положителен социален тонус, който определя типичния приповдигнат тон в изложението на учебния материал, характерен за повечето учебници.

Погледът върху училищното законодателство по въпроса за съставянето на учебниците за училищата след Освобождението показва, че в течение на дълъг период от време тази педагогическа и културна дейност не се

регламентира. Съставители и издатели са били почти неограничени в своята дейност до самия край на 90-те години на XIX в.¹⁰ Законът за обществените и частните училища от 1885 г., първият цялостен закон по народното просвещение, не съдържа специални разпоредби за учебниците. Законът за народното просвещение от 1891 г. включва постановление, че Министерството на народното просвещение (МНП) утвърждава учебниците за основното училище, съобразно действащите програми¹¹. Учителите от различните училища сами решавали по кои учебници ще преподават. Мотивираните решения на учителските съвети за направения избор били изпращани в МНП, което формално ги утвърждавало¹².

Тази практика продължава до 1897 г., когато Висшият учебен съвет при министерството изработва Правилник за учебниците¹³. Следователно до този момент може да се счита, че учебниците по българска история, както и всички други учебници, са резултат преди всичко на частната инициатива. Може да се счита, че до края на 90-те години съставителите на учебниците по родна история са отразявали в тях ония схващания за българското минало, които са имали най-голяма популярност в тогавашните културни среди на българското общество, без разбира се да се подценява и собствената им историографска осведоменост.

Непосредствено след Освобождението нуждата от учебници нараства рязко поради увеличаване на броя на училищата и учениците. В обучението по история се явява и допълнителна трудност: старите учебници и ръководства (на Войников, Шишков) стават неудобни за преподаване след появата на Иречковата научна история на българския народ¹⁴, излязла през 1876 г. Невъзможността да се актуализират старите учебници допълнително изостря потребността от нова учебна историческа книжнина.

През 80-те години на XIX в. сред най-разпространените учебници по българска история са тези на Д. Манчев и С. С. Бобчев¹⁵. Те са издавани по правило в Пловдив и са съобразени с програмите в Източна Румелия и Княжество България, а след Съединението запазват значението си. Учебниците на С. С. Бобчев се придружават от предговор, в който по правило се дават и някои указания за преподаването на материала. Обосновават се целите на тези учебници. Техният акцент е в необходимостта от реализиране на познавателните и възпитателните възможности на историческите знания за българското минало. В един от тези предговори например се твърди, че целта на автора е „ученикът да може, като учи за отделни лица и събития, да си състави при това едно общо целно понятие за съдбините на българския народ“, така също „щото в преподаването на историята учебникът да намери нагледно нравствени и патриотични примери, толкова нужни за крехката и лесноприимлива млада възраст“¹⁶. При това С. С. Бобчев изрично подчертава, че трябва да се пишат учебници „за двете части на едното ни общо отечество“. На практика всички учебници, излезли до Съединението и печатани най-често в Пловдив, се използват във всички български училища.

Значението на историята като учебен предмет се обсъжда и в официалния печат на МНП. Например в статията на Д. Маринов от 1884 г. се подчертава, че историята дава на ученика „знание и политическо възпитание, които в един ден, когато влезне в обществения живот, да бъде честен патриот и политически възпитан гражданин“¹⁷. Същият автор разглежда издигането на историческото образование до равнището на „другите позитивни науки“ като гаранция, „че ще можеме безбедно да управляваме нашия държавен кораб сред вълните и канарите на мирския океан“¹⁸.

Първите учебници по история на българския народ, написани след Освобождението, имат подчертана патриотична окраска. Видно е, че техните

съставители са с ясно съзнание за възпитателните възможности на историческото знание.

Още в началното училище се изучават разкази от българската история, и то така, че се обхващат всички главни моменти и събития в родната история. Историческите знания са значителна част от цялостното учебно съдържание в трето и четвърто отделение на началната училищна степен. Социално-възпитателната целесъобразност на този факт е очевидна. Като се има предвид, че в разглеждания период, а и дълго след него, началното образование изчерпва образованието на мнозинството български граждани, понятно е, че учебникът по история остава за тях единствената или почти единствената книга за миналото на българския народ. Това означава, че от равнището на овладяване на идейно-възпитателното съдържание на историческите знания в много отношения е зависело моделирането на националните чувства и националното съзнание на подрастващите бъдещи български граждани.

Учебниците на Д. Манчев и С. С. Бобчев правят впечатление с подчертания стремеж на своите съставители за достъпно и въздействащо изложение. Те са изградени почти изцяло върху биографичния принцип: Аспарух, Крум, Борис, Кирил и Методий, Симеон, Петър, Самуил, Асен I, Иван Асен II, черковни и политически дейци на Българското възраждане. Обяснението на подобна структура бихме могли да намерим както в равнището на съвременната историография, така и в романтичния порив да се открие ролята на силните личности в българската история. Чрез тяхната дейност на държавници и пълководци, чрез разкриването на техните нравствени качества се цели да се покаже величието на българската държава и народ, на българската култура през различните епохи, най-вече през Средновековието. Подобен нравствено-възпитателен ефект се търси и в разкриването на борбите в близката и съвременна на самите ученици възрожденска епоха.

На преден план в учебното съдържание се открояват личните качества на ония български ханове и царе, които в най-голяма степен допринесли за издигане на политическата роля на България сред другите балкански средновековни държави. По правило балканските взаимоотношения остават единствена посока за разглеждане на външнополитическите отношения на страната. Развива се и се внушава схващането за силата на българската държава, и за правото ѝ да бъде обединител на всички славянски племена на Балканския полуостров още от момента на възникването ѝ, за възможността на България да бъде не само достоен и равноправен, но и по-силен партньор на Византия. Подробно се разглеждат войните, водени от различните владетели, изменението на българските граници, усилията за запазване целостта на държавата и тенденциите, които противодействуват на обединителните стремежи.

В защита на горните идеи подходът на съставителите е твърде близък, а на места — идентичен. Особено се открояват характеристиките на владетелите — Крум, Симеон, Самуил, Иван Асен II. Например Крум се оценява като „един много силен господар“, който „освободил Панонска България от аварите и франките и така направил една силна България, каквато до него не е имало“ — пише С. С. Бобчев¹⁹. Когато „умний, силний и юначний Крум умрял, византийците от радост не знаели що да правят“²⁰. Същото възвеличаване на силата, ума и пълководческия талант на Крум и одобрение на неговата основна цел, превземане на Цариград, намираме в текста на Манчевия учебник²¹.

Ярък акцент в редицата на силните български владетели представлява личността на Симеон, наричан от авторите Симеон Велики. Неговата външно-

политическа и културна дейност са обрисувани с нескрито възхищение от военните му подвизи и просветителни дела. В описанието на Симеоновото царуване Д. Манчев откроява голямата му образованост и личен принос за развитието на книжнината. „В това време — пише той — България с все сърце напредила младите си сили и се заловила с радост и гордост за свещената работа на книжовното поле. Сам цар Симеон се намесил в тая светла и чиста работа на българския народ. Симеон искал книгите да ги разбира народът. . .“²² Национална гордост внушават констатациите на същия автор за провъзгласяването на Симеон за цар след Ахелойския бой, тъй като „дотогава ни един български, ни един словенски владетел не носил тая титла, която се давала само на византийски цар“²³. Същите чувства трябвало да предизвиква и изложението за срещата на Симеон с Роман Лакапин и византийския патриарх пред стените на Цариград. За Роман се казва, че „неговото смирение и молене умиливали цар Симеона та склонил и свързали мир. Това бил голям ден в българската история. Българският цар държи при нозете си наследника на кесарите и му предписва сговор за мир под стените на Цариград“²⁴.

Близък по съдържание, но по-ярък по изразни средства е съответният текст в Бобчевия учебник²⁵. В него се подчертава, че „по учеността си Симеон можал да се надвара с всички тогавашни гръцки просветени люде, поради това той работил не само за външната сила и слава, но и за вътрешното величие, за развитието и просвещението на царството си“. Одобряват се външнополитическите цели на Симеон, който „гледал да достигне — пише Бобчев — в живота си ония две неща, които са гонили всите най-добри български господари: едно, да разширочи и уреди царството си, а друга, да зацарува на Босфора“.

Най-големите исторически заслуги на Симеон се изтъкват в неговите условия „да въведе добри наредби, наука и просвещение сред народа си и да съедини, колкото се може по-яко, своите славянски области“²⁶. Високо национално самочувствие съдържа констатацията на Бобчев, че „по него време българският народ можал да се сравнява по образованието си с най-първите познати народи“. Величието на Симеон, идентифицирано със славата на България, най-ярко се отразява в описанието на срещата между българския цар и византийския император: „Роман го поздравил смирено и подкачил да му се моли като обещавал Симеону имане колкото ще, само да не превзема Цариград. Цар Симеон се смилил над Романовите молби, та свързал с него мир. Този ден е бил най-велик в цялата българска история“²⁷.

На трето място сред владетелите от първата българска държава съставителите на учебниците поставят Самуил. Неговото величие се аргументира с освободението на Източна България и политическата му далновидност, отразена в последователния му стремеж да обедини около българите всички южнославянски народности, в умението му да се обляга на народната сила в постигане на обединителните си цели. В обширния текст за Самуил в Манчевия учебник между другото четем: „За малко време. . . всичката средна планинска земя на Старопланинският полуостров се освободила и се повдигнала под пряпореза на нов народен царски род. . . С помощта на народната българска сила и с народното съчувствие работите на Самуила за малко време надминали със сполуката си всичките многогодишни усилия на Крума и Симеона. Българското царство се простирало от Дунав през Преслав до пределите на Тракия, през Охрида до Адриатическо море, през Мелник, Сяр и Бера до Бяло море, през Лариса до Термопили. . . Византия много време се приготвявала, но се бояла да подкачи бой с българите“²⁸.

При сходен подход в изложение на учебния материал С. С. Бобчев дава такава оценка на Самуил: „Самуил е водил умна и висока политика като се стараел да свърже в едно цяло с българите южнославянските народности. Но гърците никога не се уморявали да дирят слабото ни място и да съборят българското господарство“²⁹.

Сред качествата на Иван Асен II главното му достойнство се изтъква в обединението на всички българи. „От времето на цар Самуила дори сега българските славяни били събрани под един скиптър. Царството допирало до трите морета“³⁰ — пише Д. В. Манчев.

В непосредствена връзка с внушенията за силния владетел като предпоставка за българския политически възход е острото порицание на слабостта на характера и политическото късогледство на някои български царе. Най-характерен в това отношение е примерът със Симеоновия наследник на престола, Петър, по правило противопоставян на славния си предшественик като проводник на византизма и като цар, който довел страната до пълно вътрешно разтление³¹.

Издигането на българската национална гордост на учащите се авторите на учебниците за началната училищна степен търсят и с прецизното очертаване на териториалните предели на държавата. В точни географски детайли се сочат държавните граници в години на подем и могъщество. Последователно се развива и отстоява концепцията за народностното единство на българите на полуострова на основата на славянската същност на българската народност през Средновековието — единство, потвърдено и в борбата за духовно и политическо освобождение.

Силно ударение се поставя на сливането на прабългарите със славяните през VII—IX в. С. С. Бобчев например пише: „Щом се срещнали със славянските племена на полуострова, българите се слели и съединили, погълнали се от славянството. Език, вяра, обичаи, характер, управление, всичко станало едно: славянско, старобългарско“³². „След няколко години — четем в Манчевия учебник — българите се слели с подвластний словенский народ и останало само името им. От тогава словените в Словения зели да се наричат българи“³³.

Историческата роля на християнството се оценява преди всичко откъм значението на новата религия за духовната спойка между двата народа в държавата. „Християнството присъединило на държавата с мирен начин словените в Тракия, Македония и Албания, заякчило държавата и породило мисъл да се добие цяла книжнина от богословски, философски и исторически съчинения“³⁴.

Създаването на славянската писменост се разкрива като изключително културно дело с общославянско значение. Утвърждавайки славянския произход на Кирил и Методий, Бобчев обобщава делото им с думите: „Те са изнамерили славянското писмо, основали книжнината и образоваността у българите, от които другите словени са зели, що им трябвало“³⁵.

Прокарвайки като червена нишка през учебното съдържание идеята за етническото единство на българите в Мизия, Тракия и Македония, авторите оценяват особено високо оная дейност на българските владетели, която е насочена към политическо и културно заздравяване на държавата. В това отношение особено се подчертава дейността на Борис, Симеон, Иван Асен II.

С публицистична страст са написани от двамата учебникари страниците, разкриващи най-новите събития от борбите за съхраняване и признаване на българската народност срещу асимилаторските аспирации на Цариградската патриаршия. С. С. Бобчев например твърди, че патриаршеската власт, под която попаднала България след покоряването ѝ от турците, е била „най-

съсипателна за народността и езика“, а „гръцките владици и проповедници гледали с четири очи да премахнат българската книга и българската народност. Те горили всички български ръкописи где що намерили, клеветели и заточавали българските просветени люде и пълнили своите джобове с български пари. Но скоро се появили по-други царе на турския престол, които зели да обуздават гръцкото духовенство. Повееял и добър вятър за българите и народността им не загинала. Българският народ имал да доживее до честити днене. . .“³⁶. Учебниците разкриват богатата и колоритна картина на драматизма на черковната борба, на развитието на просветното движение. Ярко и сугестивно се разкрива дейността на дейците за духовна свобода: Н. Бозвели, Ил. Макариополски, Ав. Велешки, П. Пловдивски, д-р Чомаков, Г. Кръстевич, Д. Цанков, П. Р. Славейков³⁷. Изпълнена с национална гордост и достойнство е оценката за фермана от 1870 г., „който уреди отделна българска църква — Екзархия, от всички български епархии в България, Тракия и Македония“³⁸.

На Паисиевото дело за възраждането на българската народност се отделя по правило централно място във възрожденската тема. „Паисий привличал сърцата на народа, пише Д. Манчев, не с учението си и с добрите си качества, а с голямата вяра в българската народност. . . Той повдигнал духа на българите и им показал път да се борят за народността“³⁹. Подобен по съдържание и оценка е текстът за Паисий у С. С. Бобчев⁴⁰.

Съставителите на учебниците поставят силно ударение върху етапите на черковната борба, нейните дейци и резултати, разкрити с темперамент, завладяващо родолюбие и силно внушение за силата на народното единство на българите в постигането на духовното им освобождение. В подкрепа на идеята за всеобхватното напрежение на националните сили за отхвърляне не само на духовното, но и на политическото робство последователно и неизменно се прокарва идеята за единството на културно-националната и политическата борба.

Политическите борби са показани като продължение и резултат от успеха на черковната борба. Кратката историческа дистанция и отсъствието на научни изследвания не са попречили на авторите да намерят точни, макар и непълни оценки за Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски, да не пропуснат подвига на Ботевата чета и преценката за патриотичната му саможертва. „По това време, когато едни от българските дейци работеха за просвещението, пише Бобчев, и решението на черковния въпрос, други пък приготвяха политическото събуждане и свестяване“⁴¹. Предпоставките за политическата борба се търсят в „разпространение чрез училищата на идеята за силно господарство със самостоятелен живот, в новите мисли на времето, ръзпърснати след френската буна, която прогласяваше, че човекът не трябва да бъде роб, руско-турските войни и разните дейци: Паисий, Софроний, Г. Мамарчоолу, Г. Раковски, Хр. Ботев, Л. Каравелов и Левский“⁴². Във връзка с това се изтъква и примерът на Гърция, Сърбия, Влашко и Молдова, както и обстоятелството, че „много българи спомогнаха това освобождение, а тям не идваше още редът и щастието“⁴³. В Бобчевия учебник отделен параграф е посветен на „личните дейци за политическо освобождение: Паисий, Раковски, Л. Каравелов, В. Левски“⁴⁴.

С романтична патетика се отличават страниците за „въстанието и клането през 1876 г.“ — Априлското въстание. То се разглежда преди всичко като резултат от вътрешното развитие на освободителните борби и узряването на българите за свободата. „Българите, като опитаха силата си в църковний въпрос — пише Д. В. Манчев, — на който сполуката ги направи да повярват в силата си, развиваха в трайната борба такива стремления и подбуждения,

които оздравиха тяхното политическо съществуване. . . Това приготвление за въстание беше саморастно изникнало от черното тегло под турците. . .⁴⁴⁵.

Като цяло разредът на Българското възрождане внушава мисълта за историческото израстване на българския народ, заслужил и извоювал свободата си със собствени сили и упорство през много и трудни препятствия, за неговото високо национално достойнство и самочувствие. По недвусмислен и категоричен начин чрез оценката за освободителната руско-турска война тези учебници защитава тезата, че политическите граници на България трябва да съвпадат с етническите ѝ граници на Балканския полуостров. В учебника на С. С. Бобчев четем: „В Санстефанския договор се уреди една широка, пространна България в истинските ѝ предели: България, Тракия и Македония“, а „Берлинският мирен договор раздели България на пет части: Българско княжество, автономна българска област Източна Румелия, земи, които останаха под пряката власт на султана — Западна България (Македония и Одринско), земи под Влашко (Добруджа) и земи под Сърбия (Пиротско, Нишко, Вранско). Свободата на целокупна България, изкупена с потоци руска кръв, се потъпка от берлинските дипломати. И днес, продължава авторът, още два милиона наши съотечественици са в черно тегло. В Добруджа, гдето неотдавна вирееше така бляскаво българщината, днес румъните гледат всичко да порумънчат. Същото прави Сърбия с българите в Пиротско. Западна България, т. е. Македония, тая страна, отгдето светнала първата заря на българското образование, днес е под турска власт“⁴⁴⁶.

В учебника на Д. В. Манчев учениците могли да прочетат, че „образуването чрез Санстефанския мир българско княжество обхваща близо всичката българска земя: то на север се пределя с Дунав, на изток с Черно море, на запад със сръбските предели с река Дрим и Охридското езеро, а на юг допира до Кавала“⁴⁴⁷. Следва изложението за Берлинския договор, разпокъсал България на познатите пет части.

За разбирането на идейната основа, върху която се гради националното съзнание на младите българи след Освобождението е важно да се установи отношението към другите, преди всичко балканските народи. Както показват горните примери, съставителите на учебниците последователно отстояват националните достойнства на българския народ, проявени в различни моменти от неговата история. Не се премълчават противоречията, а в редица случаи и съперничеството, възникващо между тях, особено с гърците. Но това, което се откроява с особеното си значение в изложението на учебния материал е обстоятелството, че патриотичните внушения не се съпровождат с шовинистични настроения или чувства, а още по-малко — с шовинистични идеи. Нещо повече, забелязва се стремежът на авторите да разкриват обективно и толерантно отношенията между българите и другите народи.

Така например историческото съперничество между България и Византия през Средновековието се разкрива като единоборство с могъщ съперник, от изхода на което зависи съществуването на българите като народностно и политическо обединение. Изтъкването на българските победи в това съперничество не се съпровожда с демонстрация на антигръцки внушения. В тази връзка е показателно отношението към Василий II. На фона на българското упорство за отстояване на държавната независимост се подчертава, че византийският император „показал голямо юначество в борбата с българите“⁴⁴⁸, оценка, събуждаща уважение към силния противник. Опитите за южнославянско единодействие в навечерието на османското завоевание се коментират с одобрение и симпатия към южнославянските народи. Признава се историческата необходимост от политическо сътруд-

ничество на тези близки по своята култура народи⁴⁹. Акцент в концепцията за културната близост между българите и другите славяни, особено руси и сърби, се съдържа в специалния параграф, въведен в Бобчевия учебник — „Бегъл поглед върху другите славяни“⁵⁰.

В учебното съдържание, отнасящо се до периода на Българското възраждане, отчетливо се прокарва идеята за сътрудничество между българите и другите балкански народи. Подчертава се влиянието на примера на освободителните движения на сърби, гърци и румънци върху създаването на българското освободително дело. Изтъква се участието на българите в освобождението на тези народи⁵¹. Например по повод на Първото сръбско въстание в Манчевия учебник е включен следният текст: „Ако България била упазила толкова народна сила и дух, колкото съседна Сърбия, пламенът на родолюбивото въодушевление, който пламнал в Сърбия, без друго щял да се разпространи по всички старопланински полуостров. . . Но българите не били още приготвени за такава работа, та затова не могли да бъдат заедно със сърбите в забраната на общото дело, а само дали на сърбите най-добрите си родолюбци“⁵². Към това се прибавя и оценката, че „припознаването на независимостта на Гърция от Европа подбутнало българските родолюбци да се заловят да работят за освобождението на българската земя“⁵³.

Отношението към турците е по правило толерантно. В тези учебници се отстоява схващането, че в началото на робството състоянието на българите е било добро, влошавайки се по-късно при възникване на вътрешни и международни затруднения за турската държава⁵⁴. За целия период на османското владичество акцентът се поставя върху усилията и борбата за опазване и признаване на народността в противодействие на асимилаторските домогвания на Цариградската патриаршия и културното влияние на гърцизма. В гръцко-българската църковна разпра турското правителство е показано единствено като арбитър, благосклонен към българите.

Ярко се демонстрират и симпатиите към Русия. Отстоява се гледището, че руско-турските войни в края на XVIII и началото на XIX в. заедно със Сръбското въстание и Гръцката завера, отразявайки се върху обществения дух в България, създали условия за събуждане на българската народност⁵⁵. Подчертава се, че Русия „най-много залягаше за българите“, че тя винаги е била „естествена закрилница от памтивека на православните народи“. Положителната историческа роля на Русия в историята на славянството е акцентирана в Бобчевия учебник. Например, проследявайки в кратък увод съдбата на различните славянски племена от най-ранната им история до съвременността, С. С. Бобчев заключава: „Едни от тях загинали в борбата (с народните им врагове — б. а; М. Р.) и се понемчили (венеди и прибалтийски славяни), други се поробили от турците (българи и сърби), трети от немците (чехи, словени, хървати), само русите запазили своята господарствена свобода и образували едно голямо и силно, почти стомилионно царство, което като стража е пазило и днес пази словенските интереси“⁵⁶.

Важна линия на идейновъзпитателно въздействие върху учащите се през разглеждания период е развиването на съзнание за национално достойнство. Това се постига преди всичко чрез изтъкване устойчивостта на българския народ против външните врагове и срещу ерозиращите народността външни културни влияния, чрез обосноваване непримиримостта на народните маси с чуждото потисничество. Например разединението и интригите сред болярството след смъртта на Иван Асен II се осъждат остро, защото по тая причина „всякаква българска земя била оставена без забрана на разбойническите татари“⁵⁷. В същото време за водача на селските маси Ивайло се пише като за

„храбри юнак“, под чието ръководство „храбрите българи юнашки отбивали неприятелите татари и гърци“⁵⁸ и защитавали родната земя.

Податливостта на болярите и духовенството на разлагащото гръцко влияние се противопоставя на верността на селяните на народните традиции и нрави. Себелюбието на болярството и духовенството в съчетание с податливостта на византийското влияние се разглеждат като основна причина за падането на България под турско робство⁵⁹. Уважението към народа се подсилва от заключението, че „българския народ умее и сам да се залавя за оръжието срещу вътрешните и външни врагове: това показва историята на Ивайла“⁶⁰. Съставителите на учебниците подсилват ония моменти, които затвърдяват мисълта за съпротива на българския народ срещу византийските завоевания през X—XI в. и срещу османското завоевание през XIV в.

Вярата в народността устойчивост съпровожда дори изложението за най-тежката катастрофа в българската история — османското робство. Като се изреждат последиците от завладяването на България („всичка България от край до край била заробена, всичките учени и лични българи били погубени, много свят бил изпотрепан; безброй манастири и църкви били съсипани и разнебитени. . .“) се отстоява тезата, че „свободолюбивият дух“ не бил угаснал⁶¹. Тя се подкрепя с проявите на освободителните борби през XV в., хайдучкото движение, въстанията през XVII в.

Ако потърсим най-общата идейно-философска основа на учебниците по българска история за началната училищна степен непосредствено след Освобождението, можем с пълно основание да я посочим в оптимизма. Оптимистичното начало, вярата в бъдещето на българската народност е най-трайното внушение на разгледаните учебници, непосредствено свързано с укрепването на националното съзнание на малките ученици.

През първата половина на 80-те години се появяват нови издания и на учебниците по българска история за гимназиите и трикласните училища. Изследването на техния социално-възпитателен ефект е от особено значение като се има предвид обстоятелството, че от тези видове училища излизали бъдещите учители в основните и класните училища⁶². Най-популярните учебници по родна история за тези училища отново принадлежат на Д. В. Манчев⁶³ и С. С. Бобчев⁶⁴.

Сравнението между текста на учебниците за началните и класните училища показва пълната приемственост в идейно отношение. Те са разширени по обем поради възрастовите възможности на учениците и възпитателните задачи на по-високата училищна степен.

Учебникът на С. С. Бобчев съдържа две нови теми: „Поглед върху просвещението и книжнината“ (в I издание) и „Господарственообщинският живот у българите“ (във II издание). Тези добавки освен познавателни преследват и конкретни възпитателни цели, ориентирани на първо място към въздействие върху националното съзнание. Това се потвърждава и в изричните бележки на С. С. Бобчев в предговора на второто издание. В него се сочи, че „изучаването на вътрешния живот на един народ има голяма важност и . . . това е най-интересната и поучителна част от историкознанието“⁶⁵. Темата „Господарствено-общинският живот у българите“ има своя акцент в проследяването на държавните граници на първата и втората българска държава. Тук възгледът за първостепенното значение на вътрешния стабилитет като условие за политическа цялост и трайност се извежда в категорични заключения. Например: „Всички царе са били воинствени и страшни, но твърде малцина са имали ум да уредят и укрепят вътрешно държавата“⁶⁶. В тази връзка се изтъква, че многогодишното

царуване на Крум „не стигало за уякчаването на българската държава, за нейното свързване и скопчване в едно цяло българите на полуострова. Омуртаг и Пресиян не ценили същинските потреби на земята си, а обърнали очи на запад и се мъчили да превземат Сръбско и Хърватско, когато пред себе си имали толкова домашна, своя вътрешна работа“⁶⁷.

Мисълта за историческата задача на българската държава и нейните владетели като обединители на славяните на Балканския полуостров намира най-пълна изява в оценката на Самуил. „Един от най-далекогледите, светливите умове в реда на българските царе е бил именно Самуил, опитен дипломат и оценител на истинските потреби на своето още незакрепено, неуредено и слабо отечество. Тоя български цар, прозрял може би най-напред, че голямата българска мисъл да се превземе Цариград е мъчно осъществима, догдето България не се укрепи вътрешно и разшири в своите естествени предели. . . Най-важната черта на неговата велика политика е, гдето гледал да съедини и сближи в едно цяло някои от южнославянските народности. . .“⁶⁸.

В учебниците за трети клас, особено в този на Бобчев, още по-настойчиво и сугестивно се отстоява идеята за устойчивостта на българската народност в годините на османското владичество. Тази устойчивост се разглежда като една от предпоставките наред с освободителните движения на Балканите и влиянието на френската революция, за „младите български сили. . . за да бликнат, да се събудят от дълбокий сън и да подкачат нов живот“⁶⁹.

Оценките на С. С. Бобчев за възрожденските процеси не са лишени от оригиналност, вътрешно мотивирана от стремежа да се намерят най-верните критерии за разкриване на националното битие през просветения XIX в. Причините за закъснението на политическите борби на българите се търсят в обективните условия на историческото развитие на народа ни в рамките на Османската империя. Показвайки на младите читатели по-големите обективни трудности, които имал да преодолява българският народ, Бобчев достига до изводи, които стимулират националното самочувствие. „За политическата борба у нас, пише той, нямаше възможност, нямаше онова широко поле за развиване, както това позволяваха всички обстоятелства на Сърбия и Гърция. Поради междуособните турски войни, поради върлванията на кърджалии и други нашата страна беше изтощена, а в същото време тя нямаше географическото положение на Сърбия или на Гърция, от които последната особено, при другите си естествени преимущества имаше много търговски ладии и много симпатии в Европа“⁷⁰.

В учебниците за средната училищна степен са дадени повече подробности и за развитието на черковно-националната борба, особено в Македония. С нови акценти е подкрепена идеята за единството на българската народност в усилията за нейното признаване. Българският екзархат, учреден с фермана от 1870 г., се разглежда като тържество на националната идея, тъй като „обемаше всички чисто български епархии в Северна България, в по-голямата част на Тракия и Македония. . . Победата на българите в черковний въпрос даде на света да разбере, че на Балканският полуостров живее с големи способности за велико бъдеще един народ: български. . .“⁷¹. Вярата в потенциалните творчески възможности на българската нация отново се извежда в основен извод, прибавящ нова храна на националните чувства и националното съзнание на учащите се.

В по-разширен и аргументиран вид се разкриват и политическите борби. Акцентира се върху единството на черковно-националната и революционната борба, върху участието на българите в освободителните движения на

съседните народи с вмъкване на нов текст за участието и героизма на българите в Сръбско-турската война от 1876 г. и пр. Почти без изменение в сравнение с учебниците за началните училища са оценките за същността на Санстефанския и Берлинския договор.

Идеята за значението на културните постижения като най-високо мерило за историческите придобивки на българщината в ново време се реализира най-пълно в темата „Поглед върху просвещението и новата книжнина“⁷².

В „Исторически поглед към другите славяни“ С. С. Бобчев поставя ударение върху степента на развитие на тяхното национално съзнание⁷³, търсейки по този начин примери за стимулиране на българското национално съзнание. Проследяват се основните моменти на борбата на западните славяни против немското културно влияние, на Чешкото възраждане и съвременното състояние на чешката народност, правят се паралели с борбата на българите срещу гръцкото културно влияние. Отбелязват се високите културни постижения на другите южнославянски народности. Изрично се сочи, „че книжнината и науката на сърбите са по-високо от нашите“, а „хърватската литература и наука са на доволно висока степен“. Подчертава се, че запазването на културната самобитност е условие за народностно съхранение, като в тази връзка се напомня, че „много прибалтийски славяни и други в Немско са били погълнати и затрити от немците“.

Голямото сходство в съдържанието и идеите на учебника за трети клас на Д. В. Манчев с този на С. С. Бобчев ни дава основание да пропуснем подробния преглед на неговия учебник. Тук следва да отбележим, че учебниците на двамата автори и съставители са преиздавани няколко пъти през първото десетилетие след Освобождението⁷⁴.

Сред издадените в началото на 80-те години учебници по българска история за гимназиите се откроява с амбициите си за позитивно изложение „История на Българският народ“ на С. С. Бобчев⁷⁵. В предговора се изтъква изрично, че съставителят е използвал „за образец на съдържание и система Иречковата история, която на много места просто е превеждал“⁷⁶. Следвайки своя образец, С. С. Бобчев видимо се е стремил да поднесе на българските младежи един учебник, който по подход към историческите факти и стил на изложение да бъде близко до научното изложение. Показателно се явява обстоятелството, че този подход не се е оказал в ущърб на възпитаващото въздействие на учебното съдържание. Напротив, ония идеи, които водят към изграждане на националното съзнание или съдействуват за неговото укрепване, научно аргументирани и изказани доказателно с езика на научното знание, придобиват още по-голяма сила на въздействие.

Така например заселването на славяните на Балканския полуостров, образуването на българската държава и славянският характер на българската народност се обосновават с цитати от М. Дринов. „Тъй се образува нашият народ, казва Дринов. Макар да прие той името си от една малка чудска дружина, той ни най-малко не веде родът си от нея, а е потомък на онези многобройни славяни, които в VI и VII векове изпълниха Балканският полуостров“⁷⁷. Тезата се подкрепя с различни доказателства: начина на образуване на френската народност, езиковата и културната близост на българите със сърбите, русите, чехите и пр. В заключение се прави следният извод: „Дедите ни същински не са били онази дружина българи, дошли на полуострова с Аспаруха и Испериха, но славяните, които много по-напред са се заселили както в Мизия, така и в Тракия, Македония, Елир и почти на целий полуостров. . . Господствующият народ, финските българи, които съединили всичките славянски племена в едно могъществено господарство, макар и да е приел езикът, нравите и обичаите им, но предал своето име на

подчинените славяни и на техните области. . . И така Аспарух основал славянско господарство на Полуострова, дал му името на своята дружина, Българско⁴⁷⁸.

В продължение и подкрепа на казаното за етническото сепление между славяни и прабългари са заключенията за последиците от приемането на християнството. „То съединило и заварило по един мирен начин християнските славяни из Македония и част от Албания, за които е имало опасност да бъдат погърчени. То преместило заедно с това и западната граница на България зад Охридското езеро, централизирано властта, оякчило господарството и съживило мисълта, която създавала цяла литература не само от богословски съчинения, но и от философски и исторически“⁴⁷⁹. Етническото единство на българските славяни е идейният фон, върху който се утвърждава и отстоява възгледът за закономерното разширение на българската държава в естествените граници на славянското население на полуострова. Познатата от другите учебници теза на Бобчев за вътрешното укрепване на държавата като условие за нейното бъдеще като политическо обединение на славянските племена тук е широко аргументирана. Историческата заслуга на най-великите български владетели се изтъква преди всичко в усилията им да укрепят вътрешно българската държава. В 20-годишното мирно време след 893 г. Симеон „доказал всичкото величие на своя ум и всичката вещина на своята дейтелност. Той се постарал да укрепи господарството си и да го уреди, да съедини в едно цяло всички словенски племена на полуострова“⁴⁸⁰. Войните със сърби и хървати се оценяват като „пагубна погрешка“, тъй като Симеон „не само не ги свързал с България, но още ги докарал до положение да се съединят с враговете на отечеството му, с византийците. Поради господарствената си наредба, продължава Бобчев, и словенското си просвещение България е могла твърде лесно или да съедини в себе си тези славянски племена, които тогаз не са имали още ни вътрешно устройство, ни политическо значение, или пък с мирна политика да създаде из словенските племена една конфедерация, нравствена, не политическа“⁴⁸¹.

В порядъка на научно задълбочаване С. С. Бобчев се стреми да направи учениците съпричастни на някои виждания върху философията на българската история. Това се вижда ясно например в интерпретацията на най-голямата историческа катастрофа за българската народност — падането под властта на османците. В съответствие с доминиращите схващания в тогавашната буржоазна историография се утвърждава възгледът за неспособността на приемниците на великите български царе да усвояват техните идеи и да продължат тяхното дело. Относно причините за падането на Търновското царство авторът се съгласява с К. Иречек, че това са византизмът, богомилството (което „унищожило любовта към отечеството“) и средновековния феодализъм⁴⁸². Към мислите на Иречек се прибавят разсъжденията на руския историк Бобриков за липсата на вътрешна слабост в българската държава, която да се основава на „обединение на нравствените и материалните интереси“⁴⁸³. На болярския сепаратизъм обаче се противопоставя силата на простия народ. „Че простият народ не е бил съвсем умаломощен и съсипан, ами и самси можал да вземе оръжие и да иде против вътрешните си и външни врагове, показва ни историята на пастирски и селски цар Ивайло“⁴⁸⁴, заключава авторът на учебника.

Националното съзнание целенасочено се развива с фактическия и оценъчен материал, включен в темата на черковната борба. Изрично се твърди, че „църковния ни въпрос не бил спор за догмати, не беше героизповеден въпрос, а просто и чисто борба за запазване на своята народност против панелинистическите стремления на византийските

потомци“⁸⁵. Победата в църковната борба се характеризира като „бляскава, защото тя изведе на яве забравения българският народ. Този народ доказва ясно жизнената и нравствената своя сила и обърна върху си вниманието на европейските държави“⁸⁶. С познатите аргументи и тук се отстоява схващането за единството на националноосвободителното движение на българския народ в културната и политическата област.

Ярък в езиково отношение и идейно-емоционално въздействащ е текстът на учебника относно решенията на Берлинския конгрес. „Този конгрес и неговият трактат бяха за Русия един вид окови подир нейните подвиги на Дунав, подир нейните геройски битки на Балкана, на Шипка и под Плевен, а за българите — един нож, който разпокъса отечеството ни на части“⁸⁷.

В средата на 90-те години на XIX в. учебникът на С. С. Бобчев за гимназиите претърпява две издания — през 1895 и 1897 г., налагайки се като най-авторитетно учебно пособие по история.

Законът за народното просвещение от 1891 г., поставя силно ударение върху националното възпитание на учащите се. Той предвижда изучаването на българска история в три концентрични кръга: в трето, в четвърто отделение (като част от обучението по отечествоведение), в трети клас на гимназиите и класните училища⁸⁸. Успоредно с повишеното внимание на педагогическата и другите кръгове на културната общественост към проблемите на образованието се усилва интересът към изучаването на историята в училище. Отправят се за възражения срещу съществуващата практика учителите сами да определят учебниците, по които да се преподава. Например, Ст. Костурков настоява да се състави особена комисия в Министерството на народното просвещение, която да определи учебниците по всички предмети⁸⁹. За организиран контрол на просветните органи върху съставянето на учебниците се изказва в „Мисъл“ Л. Доросиев⁹⁰. Сп. „Българска сбирка“ препечатва от авторитетния „Вестник Воспитания“ статия на същата тема⁹¹.

Педагогическият печат коментира настойчиво въпроса за научното равнище на учебниците по история. Защищава се възгледът, че в нашата учебна литература трябва да се постави „тази историческа истина, която е била добита от учените историци“ вместо някои действащи учебници по история, които са „някакви лошо съставени биографии на велики хора“⁹². Аналитичен и критичен поглед към учебниците по история отправя на страниците на „Мисъл“ Ю. Трифонов. Той твърди, че двата учебника, най-добри в момента за преподаване на българската история в гимназиите (на С. С. Бобчев и Д. В. Манчев — б. а., М. Р.) имат редица недостатъци: или не съдържат всички сведения, които трябва да се съобщават в клас (краткия учебник на Бобчев) или съдържат излишни подробности (разширения на Бобчев и учебника на Манчев); в научно отношение те са прости съкращения на Иречковата история, съдържат пропуски и пр.⁹³ Редица недостатъци педагогическият печат открива в съставените след 1891 г. нови учебници по отечествоведение⁹⁴.

Мнението на културно-педагогическата общественост за намеса и контрол на МНП в съставянето и подбора на учебниците дава резултати. През 1896 г. Висшият учебен съвет при МНП изработва Правилник за учебниците. Той е утвърден в началото на 1897 г.⁹⁵ Изхождащ от българските условия и съобразявайки се с практиката в повечето европейски страни, правилникът съдържа следните основни положения: съставянето и изработването на учебниците се предоставя на частната инициатива (чл. 1); МНП определя премии по конкурса за съставяне на учебници за горните класове на средните училища (чл. 2); вместо съществуващата практика учителите сами да избират

учебниците, по които ще преподават, в правилника се предвижда един месец преди началото на учебната година МНП да обявява одобрените учебници, от които може да се избере (чл. 4). За да се гарантира безпристрастна оценка на учебниците, предвижда се всеки учебник да се дава за рецензиране на двама рецензенти поотделно и върху тях като трета страна да се произнася Постоянният учебен комитет (чл. 5). Правилникът определя педагогическите и хигиенните условия, на които трябва да отговарят учебниците, както и да се продават „колкото се може на по-евтина цена“. Въведените учебници не се променят най-малко две години.

Централизацията в изработването на учебниците несъмнено следва да се разглежда и като засилено внимание на държавата към идейните основи на учебното съдържание. Косвено това се установява в рапорите на инспекторите за равнището и състоянието на обучението по различните предмети. В рапорт за ревизията на класните училища в Южна България през 1896 г. се отправят следните препоръки към учителите по история: „събитията, лицата, за които е дума в урока, да се сравняват с познатите вече на учениците и да се вдъхва на децата народна гордост и отечестволубие чрез аналогични случаи из отечествена история; а тъй също да се излагат забележителни събития из историята ни в ония дни, когато са се случили, т. е. когато им е годишнината“⁹⁶. В рапорт на Стоян Заимов за ревизия на средни, специални, класни и основни училища в Княжеството през 1897 г. се дават научно-педагогически аргументирани, звучащи съвременно и днес указания за издигане образователното и познавателното равнище на въздействие на учебните предмети⁹⁷. В „Училищен преглед“ подробно се излагат и настойчиво се препоръчват упътванията използвани за преподаване на история в Шилеровата гимназия в Германия, сред които на патриотичното възпитание се отделя важно място⁹⁸.

В обстановка на повишени изисквания към научното и възпитателното равнище на обучението всички учебници, излезли до 1897 г., се предоставят за рецензиране⁹⁹. Сред тях са тези на С. С. Бобчев, Д. Манчев, Д. Ганчев — за трети клас, и тринадесет учебника за трето и четвърто отделение по отечествоведение.

През август 1899 г. Министерството на народното просвещение обнародва списък на одобрените след рецензирането учебници. Сред тях са учебниците по отечествоведение на Ив. Бракалов¹⁰¹, на Д. Ганчев¹⁰² (за долните класове на гимназиите и за трикласните училища), на П. Нейчев¹⁰³ (по българска история за средните училища), на С. С. Бобчев¹⁰⁴ (по българска история за горните класове). В ръкопис са одобрени: учебникът по отечествоведение на Др. Кожухаров и Гр. Неделчев и по българска история за трети клас на Юрдан поп Георгиев.

През август 1900 г. е обнародван пълен списък на учебниците — стари и нови — между които учителите да изберат необходимите по своя предмет¹⁰⁵. В списъка откриваме краткия учебник на С. С. Бобчев¹⁰⁶, краткия учебник на Д. В. Манчев¹⁰⁷, няколко нови учебника по отечествоведение: на Ц. Ц. Вакавчиев¹⁰⁸, на Ив. Н. Гюдюлев¹⁰⁹, на Г. Куруянов¹¹⁰, колективния учебник на В. П. Тодоров, П. Стойнов и Г. Неделчев¹¹¹.

Новите учебници и преработените стари показват видимо подобрение в структурно, научно и езиково отношение. В идеен аспект те показват пълна приемственост в патриотичните тенденции при описанието и интерпретацията на историческите факти. Очевидно е едно по-прецизно съблюдаване на педагогическите изисквания, което в съчетание с повишените изисквания към научната страна на изложението дава основание да се направи извод за издигане на общото равнище на учебната литература. Усъвършенствуванияте

учебници по българска история и отечествоведение намират своята практическа реализация през първото десетилетие на XX в.

В началната училищна степен според новите програми, утвърдени в Закона за народното просвещение от 1891 г., историческите знания са съществен дял, както беше посочено по-горе, в програмата по отечествоведение за III и IV отделение. Анализът на тези учебници показва, че авторите са съумели педагогически обосновава да интегрират знанията по родна история и отечествена география за едно силно въздействащо на патриотичните чувства изложение на учебния материал. За илюстрация на тази констатация ще посочим някои от учебниците по този предмет: на Ив. Бракалов, В. Тодоров и Г. Неделчев, както и този на Г. К. Куруянов. Тези учебници излизат в първо издание след изработване на правилника за учебниците и са съобразени с допълненията в програмата на основното училище, направени от министър Ив. Вазов през 1898 г.

Възпитателните цели на курса по отечествоведение са показани недвусмислено в предговора на учебника на Ив. Бракалов. В него се подчертава, че чрез изучаване на миналото „най-лесно може да се пробуди патриотическото чувство у децата, да изучат своето славно минало и да станат по-късно горещи защитници на своето свободно отечество“¹¹².

Учебникът по отечествознание за трето отделение включва разкази от българската история, като учебното съдържание е изградено предимно на биографичен принцип: „Какво е било някогашното наше отечество“, „Кубрат и синовете му“, „Аспарух“, „Победата на Крума над Никифора“, „Крум и аварите“, „Покръщението на Бориса“, „Подбуждане на въстание против гърците на царя Асеня“, „Евтимий“. При едно удивително умение за адаптация на учебния материал авторът съчетава краткостта на изложението с неговата ярка образност и идейно-патриотична насоченост. В разказа за Аспарух, например между другото се казва: „В 679 г. Аспарух преминал Дунава, разбил гърцките войски, малко по малко превзел всичката страна, която се простира до Стара планина и край Черно море, съединил в едно славянските племена и основал българското царство. Така нашата страна зела името на това българско царство и оттогава захванала да се нарича България, а прадедите ни — българи.“¹¹³

Идеята за етно-политическото единство на българите, осъществено на основата на християнизацията се коментира по следния начин: „Приемането на християнската вяра спомогнало най-много да се уякчи и разшири българското царство, защото неговите поданици — славяни от Македония и Албания, които от по-рано били станали християни, не гледали с лошо око на езическия си цар и се сблизихи с българите. Така границите на Борисовата държава стигнали до Охридското езеро и на север докъм Белград“¹¹⁴.

Характеристиката на българските владетели, издигнали мощта на държавата и нейния международен престиж, са кратки, но впечатляващи детското въображение и образно мислене. Например: „Симеон е най-великият български цар. Той основал най-голямо и най-силно царство. В негово време България била най-честита и особено се прочула навън“¹¹⁵.

Силно се подчертава идеята на народностната устойчивост и непримири-мост с византийското робство. „През всичкото това време българският народ страшно се натеглил от гърците, защото техните чиновници и духовенство правили всякакви насилия над него. Игото ставало все по-тежко за него. Народът често пъти въставал, за да се избави от своите мъчителни, но не сполучвал и работите земали още по-лош край. Българите не се отчайвали и се приготвявали за отчаян бой, стига да имало кой да ги поведе.“¹¹⁶

Учебникът по отечествоведение за IV отделение е съставен от разделите: отечествена география, останалите земи на Балканския полуостров, отечествена история, гражданско учение. Още на първата страница децата се срещат с определението на „отечество“: „България е общо наше отечество, което, за да обичаме, трябва да познаваме добре. Нашето отечество се намира в Европа. То захваща едно голямо пространство на Балканския полуостров. Сега само една част от него е свободна: тя се казва Княжество България“¹¹⁷. Следователно още при въвеждането на учениците в знанията за родината у тях започва да се изгражда разбирането за различието между етническите и политическите граници на България в края на XIX в.

Цялото изложение на географския материал минава под знака на идеята за етническата цялост на всички българи, живеещи на Балканския полуостров. Това се постига чрез сполучливата интеграция на географските и историческите знания и чрез силния акцент върху историко-географските знания. В методическата единица „Тракия“, при икономо-географската характеристика на основните селища в тази област се чете: „Одрин. . . В него има български училища; Цариград. . . Близко до Златния рог е махалата Фенер, дето се намира българската черкова. Цариград е седалище на екзарха: тук има български основни училища и духовна семинария“¹¹⁸. В темата „Македония“ този подход е разширен¹¹⁹. Градовете Серес, Скопие, Велес, Шип, Охрид, Солун се характеризират като български по народностния си състав. Например: „Скопие. . . В него има български владика, училища и български търговски агент. . . , Шип. . . най-развит град в Македония, има хубави черкови и училища. . . ; Охрид, разположен на Охридското езеро, стара столица на българските царе и последно седалище на българския патриарх. . . ; Солун. . . Родно място на светите братя и славянски просветители Кирил и Методий; има мъжка и девическа гимназия и български търговски агент.“

В общите бележки за Европейска Турция се изтъква, че от 5 500 000 жители „от тях най-многобройни са българите, около 2 млн. Подир българите идат 1 млн. и 400 000 арнаути, 1млн. турци, 400 000 гърци. Останалите са: власи, сърби, арменци, евреи и цигани“¹²⁰.

В темата „Кралство Румъния“ се отбелязва, че „то се състои от земите на старото княжество (Влашко и Молдова) и Добруджа, която доби от България“¹²¹. Сред селищата на Румъния четем, че Тулча е „важен търговски град с 20 000 жители, повечето българи, които още от турско време имат добре наредени училища“¹²². За населението на Добруджа се казва, че „се състои главно от българи“, които са „най-многобройните чужденци в Румъния“¹²³.

Аналогичен е подходът в изучаването на „Кралство Сърбия“. „Сърбия се състои от земите на старото княжество и местата, които доби около Тимок и Българска Морава“¹²⁴. Относно етническия състав на населението по територията на страната се подчертава, че „югозападните предели около Българска Морава и Тимок са населени с българи“¹²⁵. След това се изреждат българските градове в тези територии: Ниш, Врана, Лясковец, Пирот.

Посочените примери показват, че съблюдавайки конкретните исторически реалности в края на XIX в., използвайки точен статистически материал и други количествени показатели за съотношението между народностите в граничните на България земи, авторът създава ясна представа на 10-годишните ученици за разпространението на българите на Балканския полуостров. Аргументите за културния потенциал на българската народност са сред основните доказателства за нейното историческо място сред другите народи.

Конкретни указания за културното единство на българския народ и за изграждането и укрепването на тази идея в съзнанието на учащите се намирате още по-категорично в методическите ръководства за преподаване на отечествоведение¹²⁶. В методическото ръководство на Ив. Бракалов за IV отделение замисълът за изключително внимание върху патриотичното възпитание в началната училищна степен е доведен до завършен вид. Същността на всички препоръки към методиката на преподаване може да се сведе до намерението за пълно овладяване на националната идея. Примерите в това отношение са многобройни и категорични. Ето някои от тях.

В общите упътвания за изучаване на България се препоръчват упражнения, в които главно място заемат въпросите: „От кои земи се състои целокупното ни отечество? — Княжество България? — Кой са четирите общи граници на Княжество България? Посочете естествените граници“¹²⁷. От учителя се иска „да накара учениците да подирят България по-напред на картата на Европа и сетне на картата на целокупна България, на която нашето отечество вече е представено голямо с всичките му планини, реки, градове и т. н. По такъв начин децата сами ще определят точно нейното положение, което заема в Европа и на Балканския полуостров, че тя захваща четири големи области (Тракия, Северна България, Добруджа и Македония) и че сега от нея свободна е само малка част, която се казва Княжество България“¹²⁸. За проверка и затвърдяване на усвоените знания се поставят въпросите: „Кой са четирите общи граници на Княжество България? — Какво се разбира под естествени и изкуствени граници? — Посочете нашите естествени граници“¹²⁹.

В темата „Притоци на Дунав и по-главните места на тях“ се изисква „изучаването на притоците да започне от р. Морава, понеже главният ѝ клон, Българска Морава, както и повечето от притоците ѝ мият земи, населени с българи“¹³⁰. Макар че авторът си дава сметка за изучаването на Българска Морава в темата „Кралство Сърбия“, той смята, че това не е достатъчно. „Много по-добре е — пише той, да се спомене Морава, когато се изучава Княжество България: нека на децата отрано се втълпи, че нашето общо отечество е голямо, че подир Марица Българска Морава е най-забележителната наша река и какво земите около нея са населени с българи, та още от най-старо време са влизали в него, но след Освобождението ни се дадоха на сърбите, както Добруджа, разположена край най-долното течение на Дунава и неговите устия, се отстъпиха на Румъния“¹³¹.

При изучаване на р. Струма се препоръчва „учителят да постъпи така, както при р. Морава“¹³². Ив. Бракалов изрично указва, че „Тракия, както и Македония, ще се изучи по-добре от другите земи на Балканския полуостров. . . Да се каже на децата, че тая най-хубава страна на Балканския полуостров е населена повечето с българи, че още от най-старо време тя е образувала с изключение на източния ѝ край едно цяло с нашето отечество и че според Санстефанския договор по-голямата част от нея до Бяло море принадлежеше на Княжество България, ала според Берлинския договор се освободила само северната ѝ половина“¹³³. Идентични по смисъл са упътванията за Македония и за главните градове в нея¹³⁴.

В коментара към „Европейска Турция“ се изтъква, че децата трябва преди всичко добре да схванат, че Европейска Турция е образувана от два елемента: „незначителна част територия, която ѝ остана след Сан-Стефанския мир и обширните български земи, откъснати от целокупното ни отечество, според решенията на Берлинския договор и насила оставени под властта на Турция“¹³⁵. Авторът смята също така, че Добруджа трябва да бъде изучена отделно от Кралство Румъния, „за да видят децата преди всичко, че тя е

естествено продължение на Северна България, както Тракия на Южна България; че още от най-старо време и тя тъй също заедно с нея, Македония и земите около Българска Морава е образувала едно цяло с нашето отечество. . . .¹³⁶

Категорични са и упътванията за изучаване на българските земи, включени в Кралство Сърбия след Берлинския договор¹³⁷. Градовете се разделят на две групи — градове в старото Княжество Сърбия и в българските земи. Настоява се „да се втълпи на децата, че всички земи, разположени около широкия басейн на Българска Морава и поречието на р. Тимок са населени с българи, които възлизат на брой повече от 250 000 души“¹³⁸. В упражненията към темата се открояват въпросите: „От кои наши земи е съставено това кралство? — Посочете точно българските земи около Морава и Тимок, отнети от нашето отечество и дадени на сърбите“¹³⁹ и др.

В темата „Европа“ Ив. Бракалов подчертава необходимостта от разкриване националните достойнства на другите народи. Кратко и достъпно за възрастта на малките ученици се акцентира върху народопсихологическата характеристика на славянските народи, като се изтъква най-вече тяхната народностна устойчивост и патриотизъм¹⁴⁰. Русите „обичат своята народност и земя“, поляците „понеже не били сговорни, тяхното царство разпокъсали и разделили помежду си русите и немците“, чехите „са заобиколени с немци и се намират под тяхна власт, ала са запазили добре езика, народността си и имат свои народни училища, имат много учени хора“. Така съвременното състояние на славянските народи се използва като пример за укрепване народностното съзнание на българските ученици.

Във връзка с това особено внимание се обръща на другите южни славяни. За хърватите се пише, че „са запазили добре своя език и вътрешно сами се управляват“, сърбите, „дълго време смазани под турското робство, малко по малко се освободиха съвсем. Те са привързани към своята народност, само че обичат да се гордеят все със своето“. Черногорците се характеризират като „един малък народ. . . , прочути по юначеството си. В продължение на векове храбро са се защищавали срещу турците и те сами са съумели да запазят свободата си“.

На този фон в съпоставка с другите славяни се разкрива народопсихологическата характеристика на българския народ. „Българите, четем в този учебник, са най-многочислени народ от южните славяни, завземат най-пространиите, най-плодородните и най-хубавите земи в сърцето на Балканския полуостров. Изобщо са мирни, извънредно трудолюбиви, пестеливи, сериозни, премишляват за всяко нещо, не обичат да се хвалят, юнаци са във време на война. От другите славяни се отличават по това, че твърде обичат учението.“

Сравнението между учебника на Ив. Бракалов и другите учебници по отечествоведение демонстрира пълното идейно единство и дори близък езиков изказ на учебното съдържание. Особено очевидно е сходството в интерпретацията. Националната идея остава несъмнен, категоричен и доминиращ идеен заряд на цялото учебно съдържание. Така например в учебника на В. Тодоров и Г. Неделчев за Македония се пише следното: „Тя е българска страна, заселена с българи, но е още под властта на турците“¹⁴¹. За всеки от градовете в нея — Скопие, Велес, Солун, Щип, Битоля, Прилеп — се сочи броят на българските училища, съобщава се за българските митрополити, припомнят се най-ярките факти от българската история, свързани с разглежданите селища¹⁴². Не оставя съмнение в народностния състав на населението описанието на Одринско: „Одринският вилает в старо време влизал в българското царство. Жителите му са повечето българи“¹⁴³.

При разглеждане на „Кралство Сърбия“ отново се указва, че „Пирот, Ниш, Враня, и Лесковац наедно с околността си са български земи, населени с българи. Сега сърбите всякак се мъчат да посърбят тамошните българи“¹⁴⁴. Подобен е текстът за Добруджа: „Добруджа е заселена с българи, но румънците се мъчат да ги порумънчат. Затварят българските училища и черкви, а на тяхно място се отварят румънски“¹⁴⁵.

По същия недвусмислен начин е изявено българското присъствие в съседните на България държави в отечествоведението на Г. К. Куруянов¹⁴⁶.

Горните примери показват, че изхождайки от политическите реалности на Балканите в края на XIX в. авторите на учебниците спокойно и обективно чертаят границите на българската народност на полуострова и внушават идеята за нейното единство, като в същото време изразяват открито отрицателното си отношение към денационализаторските тенденции, провеждани от съседните буржоазни правителства спрямо българското население. Тази гражданска позиция на авторите на учебниците със своята безкомпромисност съдържа определен патриотичен заряд, който имаме основание да смятаме, че се е предавал и на подрастващите.

Учебниците по отечествоведение съдържат и разкази по родна история, изградени върху биографичния принцип. Чрез възпитателните възможности, които дава този начин за структуриране на учебния материал, се открояват образите на силните владетели и личности и свързаното с тяхната дейност политическо и културно издигане на България. Ето как изглежда оценката на Симеоновото царуване в учебника за IV отделение на Ив. Бракалов. Симеон Велики е характеризирани като владетел „с големи дарби“, „голяма ученост“, „юначен и пъргав цар във война“, „кротък и трудолюбив в мирно време“, „истински баща на своя народ, понеже мразил злото и неправдата“¹⁴⁷. Общата оценка гласи: „Симеон е най-великият български цар. Той основал най-голямо и най-силно господарство, което се простираше от Черно море до Адриатическо море и от Бяло море до Карпатските планини. В неговото царуване българският народ бил най-честит и най-много се прочул навън със своето юначество, с учени мъже и напредъка на книжнината“¹⁴⁸. Близък по съдържание е съответният текст в учебниците на В. Тодоров и Г. Неделчев¹⁴⁹ и на Г. Куруянов¹⁵⁰.

При общата лаконичност на учебното съдържание, съобразено с възрастта на учениците, в учебниците по отечествоведение се отделя значително място на ония личности, които са останали в историята с патриотизма и верността си към българския народ. С подобни нравствени примери авторите целенасочено развиват чувство и съзнание за национално достойнство — черти, които в условията на националната разпокъсаност трябвало да изграждат съществена част от гражданския облик на българина. Показателен е например разказът за Кракра войвода. За него се казва, че „нито златото, нито големството са могли да го направят изменник на България“, че „паднал юнашки и честно за своето отечество“¹⁵¹. Открит е и образът на Ивайло, „смелият и юначен овчар“, който станал спасител на България от татарите, а неговото царуване било „забележително, защото освен че избавил българите от Константин и от жестоката царица Мария, а още юнашки бранил Търново от вънкашни неприятели“¹⁵². Във всички учебници обичта към народа се изтъква сред главните нравствени добродетели на владетели като Симеон, Самуил, Иван Асен II.

Немногословно, но въздействащо с патриотичната си окраска е изложението за духовното и политическото възраждане на българите. Дейността на Паисий и Софроний, на редицата дейци на черковните и политическите борби е проникната от осъзнато чувство за национално

достойнство и гордост. Ясна, точна и разбираема за малките ученици е оценката на Санстефанския договор като акт, който обединил в едно цяло земите, населени с българи, и за Берлинския договор, разделил българската народност на пет части. Текстът у Ив. Бракалов е следният: „Със сключването на този договор (Санстефанският — б. м., М. Р.) се освобождава целият български народ и се предвижда образуването на едно голямо княжество, в което влизат всички български земи: Северна България заедно с Добруджа, Тракия и Македония. . . Според Берлинския договор Санстефанска Велика България се разкъсва на пет части“¹⁵³. Съединението, защитено с военната победа на българите в Сръбско-българската война от 1885 г., се разглежда определено като справедлив акт, насочен срещу Берлинския договор. „Българите останали много недоволни от Берлинския договор и заради това те постоянно търсели и търсят да се съединят в едно. . . Сърбите завидели на такава една братска постъпка и хайдушки нахлули в нашето отечество. Тъй те предизвикали братоубийствената Сръбско-българска война“¹⁵⁴. В тази и в подобната на нея оценки в другите учебници се демонстрира убедително стремежът на авторите към изложение на събитията от съвременната политическа история по начин, който, показвайки справедливостта на обединителните тежнения на българския народ, не отричава, а подчертава братоубийствения ѝ характер.

По своето съдържание и педагогическа адаптация учебниците по отечествоведение успешно изпълняват своята основна възпитателна задача: формиране на представи и схващания за славното минало на българската народност, за нейните високи духовни и политически завоевания като основа за едно оптимистично виждане на бъдещето.

Утвърдените на основата на правилника за учебниците от 1897 г. учебници по българска история за трети клас — на Д. Ганчев, П. Нейчев, С. С. Бобчев, Юр. Попгеоргиев — са постижение за времето в педагогическо и методическо отношение. Отделните методически единици са добре разграничени и с ясно обособени параграфи в тях, учебният материал е изложен на хубав книжовен език. Наблюдава се напредък и в техническото оформление. При сравнение с действащите дотогава учебници се установява и видим стремеж към издигане научността на изложението и интерпретацията на фактите от националната история.

Учебникът на П. Нейчев респектира със своята структура и форма на изложение на учебния материал. По думите на автора неговият стремеж е бил „да изтъкне по-важните моменти от историческия живот на народа чрез самото групиране на материала“¹⁵⁵. Освен обичайното изложение на политическата история учебникът включва културно-исторически сведения за Първото и Второто българско царство, както и за периода на турското владичество. Тематичният подход на автора в подредбата и структурирането на учебното съдържание се вижда от следните примери: „Основание на българската държава“ (IV), „Време на племенни и династични борби“ (V), „Покръстване на българите“ (VII), „Начало на българската книжнина“ (VIII), „Симеонов век“ (IX), „Западно българско царство“ (XI), „Освобождение на България“ (XIV), „Животът на българите при първите турски султани“ (XXV), „Духовно робство“ (XXIX), „Възраждане на българския народ“ (XXX), „Просветително движение“ (XXXVI), „Църковен въпрос“ (XXXVII), „Политически движения“ (XXXVIII), „Освобождение на България“ (XXXIX), „Държавна уредба на освободените български земи“ (XXXI)¹⁵⁶.

В учебника на Д. Ганчев структурирането на учебния материал е извършено с предимство на биографичния принцип. Например: „Първи български царе“, „Цар Борис“, „Кирил и Методий“, „Цар Симеон“, „Цар

Петър и отпадане могъществото на България“, „Западно българско царство“, „Цар Самуил“, „Династията на Асеновци“, „Тертеровата и Шишмановата династия“¹⁵⁷. У С. С. Бобчев двата принципа са в равновесие¹⁵⁸. Одобреното от МНП ново издание на учебника на този автор се отличава от предишните по стилистичните и дидактичните подобрения, които запазват идейните му основи, разгледани по-горе.

Нов за обучението по история от това време е учебникът на П. Нейчев, което ни дава основание да го разгледаме по-детайлно. В него се откроява намерението на автора да осъществи едно подчертано позитивно изложение на фактите от родната история. Идеите, формиращи националното съзнание, не се налагат с дидактическа натрапчивост, а произтичат от обяснението и коментара, от структурата на историческия материал. П. Нейчев акцентира върху характеристиката на владетелите и техния принос в историческото развитие на българския народ, върху териториалното разширение на държавата, укрепването на българската народност и нейното духовно израстване, върху съпротивата на народ и владетели срещу чуждите завоевания, върху непримиримостта на българите с робството, върху упоритата борба за духовно освобождение на българската народност през Възраждането.

Формирането на българската народност през VIII—X в. например се разкрива така: „В половината на IX в. българската държава била вече добре закрепена. Нейните предели се простирали на северозапад до реката Сава, а на югозапад — до областта на Охридското езеро. Разширението към юг и запад умножило числото на славяните в държавата, а мирът, живението наедно и християнската вяра изгладили различието между тях и българите и ги слели в една народност. Това станало най-много при управлението на княз Борис и неговите приемници“¹⁵⁹. Умело е изтъкнат приносът на България в славянската цивилизация, предизвиква се чувство на национална гордост от дейността на Кирило-Методиевите ученици: „Благодарение на тяхната неуморимост, богослужението в България захваща да се извършва на старобългарски език, и нашето отечество станало не само пазител, но и разсадник на славянската писменост и просвета на другите славянски страни“¹⁶⁰. След доста подробното описание на дейността на Климент Охридски се заключава: „Този велик свидетел и до днес се почита и славят от всички българи в Македония“¹⁶¹.

Към характеристиките на българските владетели се подчертават акценти, разкриващи едно по-дълбочено научно виждане. При покръстването на българите например се подчертава държавническият подход, политическите и народностните съображения на княз Борис: „Умният Борис разбирал предимството на християнството пред езичеството за международното положение на България. Дотогава българите, ако и да били силни и войнствени, заемали по причина на езичеството и неразвитостта си второстепенно положение между другите народи; бъдещето на България било само като християнска държава сред франкското, моравското и византийското царство“¹⁶². Историческите последици от меценатството на Симеон Велики се търсят, на първо място, в духовната спойка на двата етноса. „Със своя пример и покровителство Симеон утвърдил в българската държава славянската книга и служба. Гръцкият език постепенно бил изместен от словенския. А това имало голямо значение за държавата и народа: разноплеменната борба престанала и България станала окончателно чисто славянска държава“¹⁶³.

Говорейки за Западното българско царство, П. Нейчев подчертава приемствеността в развитието на българската държава. „След падането на

Източна България, независима продължава да стои западната половина на българското царство, в пределите на което влизали Македония, Албания и Западна Мизия от долината на р. Морава до Етрополския балкан. Център на Западното българско царство била Македония, а столицата му се местила според нуждите от град на град. Цар Самуил бил юначен и неуморим владетел. Той държал в ръката си управлението на цялата страна в продължение на 35 години и водил непримирима борба с Византия, която гледала всякак да подчини България под своята власт¹⁶⁴.

Върху неугасващия свободолюбив дух на българите пада ударението на коментара за византийското и османското владичество в българските земи¹⁶⁵. Представяйки с научни факти и аргументи опитите на гръцкото духовенство от XVIII в. насам да задуши българската народност, авторът подчертава: „Пагубното влияние на гърцизма не могло да се простре и да хване дълбоки корени в народната маса. Последният, колкото и да била неразвита все не забравяла своя род и име, своята вяра. Тежкото робство не угасило съвършено народното съзнание. То незабелязано тляло под закрилата на езика и народните обичаи, додето най-сетне се разпалило към края на XVIII в. под влияние на новите събития в Западна Европа“¹⁶⁶.

Успоредно с изтъкването на борбата на българите за духовна еманципация П. Нейчев подчертава сътрудничеството между сърби, българи и гърци в общата борба за политическо освобождение. Това е единственият сред учебниците от 90-те години на XIX в., в който се сочи положителното значение на присъединяването на Западнобългарските епархии в 1557 г. към Ипекската сръбска патриаршия. „Сръбските патриарси, подчертава авторът, не гонели българщината и се грижели за славянското богослужение“¹⁶⁷. Със симпатия и уважение към освободителното им дело са дадени основните факти за освобождението на сърбите и гърците¹⁶⁸. Кара Георги е наречен „неуморим и безстрашен юнак“. Подчертано е, че по време на въстанието от 1821 г. гърците „юнашки се борили против многобройните турски войски“. Отстоява се схващането за помощта на българите в освободителните борби на съседните народи, както и помощта им за русите по време на руско-турските войни през XVIII—XIX в. „Без да гледат на турските насилия, българите навсякъде се явяват в помощ на освободителните борби. На русите помагали със своите познания за страната, а на сърбите и гърците — с юначеството си. . . Най-голямо участие взели те в борбата за освобождение на Гърция. . . Българските хайдуты и доброволци от всички страни се притичали на помощ. От тях мнозина се отличили и прочули надалеч по юначеството си, а други загинали на бесилката и във влажните турски тъмници“¹⁶⁹.

С научна добросъвестност и съзнание за българско национално достойнство са написани страниците за черковния въпрос¹⁷⁰ и политическите движения през Възраждането¹⁷¹. Без шовинизъм, при високо патриотично съзнание се разглеждат резултатите от руско-турската война от 1877—1878 г. В познатия от други учебници тон се коментират Санстефанският и Берлинският договор. Изключителните по своето значение в политическата история на следосвобожденска България събития от 1885 г. се обсъждат със следното заключение: „Съединението и победата на сърбите спечелиха на народа ни почит и уважение навсякъде в Европа“¹⁷². Приложената към този учебник карта на Балканския полуостров показва България в нейните етнически и политически граници в края на миналия век.

Като цяло учебникът на П. Нейчев съчетава позитивното научно изложение с добра педагогическа адаптация и силно възпитателно въздействие върху националните чувства и националното съзнание на юношите.

Учебникът на Д. Ганчев за трети клас реализира максимално възможностите на биографичното структуриране на учебното съдържание за въздействие върху националните чувства и съзнанието на 13—14 годишните ученици. С ярки патриотични акценти са наситени характеристиките на Аспарух¹⁷³, Крум¹⁷⁴, Борис¹⁷⁵, Симеон¹⁷⁶, Самуил¹⁷⁷ и Иван Асен II¹⁷⁸. Отчетливо се проследява разширяването на териториалните предели на българската държава през Средновековието, като е потърсен най-яркият и впечатляващ езиков изказ. „Българският цар овладял целия почти Балкански полуостров — четем в текста за Симеон. Пределите на българското царство се простирали до трите морета. Само част от прибрежните земи на юг и Морея оставали в ръцете на гърците. На север пограничната линия обхващала цяло Влашко, част от сегашна Унгария и Седмоградска област; южната минавала край града Солун, достигала до планината Олимп в Тесалия и оттам до Адриатическо море. Всичките сръбски земи до р. Сава с градовете Прищина, Липлян, Ниш, Браничево и Белград, тъй също били подчинени под българска власт. Идеалът на българите — обединението на всички земи, гдето се чуе българска реч, бил постигнат, защото цялото българско племе се съединило в едно силно царство, под един скиптър — скиптѐра на великия Симеон. Останало само да се покори Цариград, и по такъв начин Византийската или Източната Римска империя да се обърне в Българско царство“¹⁷⁹.

Д. Ганчев подчертава приемствеността в политиката за постигане на народностното обединение. За Самуил например се пише следното: „С цял ред победи той сполучил да изпъди гръцките гарнизони от всичките български градове и да възстанови отново голямата Симеонова държава. . . Самуил покорявал византийските области една след друга и по този начин съединявал българите в едно“¹⁸⁰. Оценката за управлението на Иван Асен II Д. Ганчев завършва с думите: „Такъв бил царят, който съединил всичките българи в едно и който остави след себе си царство, на което пределите допираха до трите морета — Черното, Бялото, Адриатическото“¹⁸¹.

Посочените примери са достатъчни, за да се направи заключение, че в този учебник идеята, че корените на националното единство на българите в ново време се съдържат в развитието на българския етнос през средните векове, е последователно обоснована и внушена на учащите се. Това схващане се доразвива чрез тезата за патриотичното въодушевление като основна движеща сила на възрожденските процеси в българското общество. „Посред туй тежко за българския народ политическо и духовно иго — пише Д. Ганчев — появили се хора патриоти, въодушевени от пламенна любов към народа си, които вярвали в доброто бъдеще на българския народ и неуморимо, сред хиляди мъчности и неприятности, работили за пробуждане народното съзнание у съотечествениците си“¹⁸². Родолубието и патриотизмът се изтъкват като единствени двигатели на просветното движение в Северна България, Тракия и Македония¹⁸³. Общата оценка на просветните дейатели (Р. Попович, Н. Момчилов, Н. Михайловски, П. Р. Славейков, Хр. Павлович) се обобщава по следния начин: „Всички тези дейатели, кой с учительство, кой с книжнина, вдигнали напред народното просвещение и съзнание и подготвили множество борци за духовното и политическото освобождение на българския народ“¹⁸⁴. Следователно националната идея се поставя в основата на борбата за културна и политическа еманципация на българския народ през Възраждането. По подобен начин с определящата роля на патриотичните мотиви се обосновава и дейността на политическите дейци. За Г. С. Раковски се казва, че „е писател и пламенен проповедник на българската политическа свобода. С перо и меч той работи за освобожде-

нието на поробеното ни отечество¹⁸⁵. Л. Каравелов се оценява като „даровит писател и пламенен патриот. С разнообразната си деятелност — поет, агитатор и обществен деятел — той е един от борците, които най-много спомогнаха за разпространяване на съвременното младо поколение духа на политическа независимост“¹⁸⁶.

След разказа за подвига на Ботевата чета се твърди, че патриотичното чувство сред народа още повече нараснало.

Подчертаването на патриотизма като изчерпващ идейната и нравствената същност на българските възрожденци — просветители и политически борци — очевидно има за цел съответното акцентирано възпитателно въздействие върху младежите, изучаващи този исторически материал.

Нова храна за националните чувства на младите българи, за тяхната национална гордост и съзнание за национално единство са мислите за историческото значение на Санстефанския и Берлинския договор. И тук по познатия и неизменен начин се доказва справедливостта на решенията в Сан-Стефано, противопоставени на разпокъсващия българския народ Берлински диктат.

Одобреният през 1899 г. учебник за гимназиите и средните училища на С. С. Бобчев е трето преработено издание на този учебник¹⁸⁷. Неговата структура съчетава биографичния и тематичен подход при изложението на историческите знания. Биографичният подход доминира при материала от Средновековието.

Макар патриотизмът да е определящата идейна основа на този учебник, в него, в съответствие с намеренията на автора за позитивно изложение, се появяват елементи на критично отношение към историческите факти. Като констатира, че Симеон „спомогнал най-много за развиването на българската държава материално и културно. . . , успял да обедини разните славянски племена на полуострова. . . , да ги просвети в християнското учение и да прогласи за еднакъв с императорите“¹⁸⁸, С. С. Бобчев сочи отрицателните страни на Симеоновото царуване. Според него „той не обезпечил на българското царство онази сила та да стане първа и могъществена държава на Балканския полуостров“, а войната със сърби и хървати се оценява като „пагубна погрешка“¹⁸⁹.

С. С. Бобчев се стреми да въведе учениците в процеса на историческото познание. В учебника се привеждат и коментират различните становища по отделните проблеми на българската история: за образуването на българската държава, за заселването на славяните на Балканския полуостров и др. На цели страници се цитират откъси от съчинения на К. Иречек, на М. Дринов и други. Така развиваните от автора на учебника идеи получават още по-голяма доказателна сила.

Показател за нравствено-патриотичните възпитателни мотиви на Бобчевия учебник е структурното обособяване на характеристиките на владетелите обикновено в началото на всяка урочна единица. Внесени са нови елементи в познатата интерпретация на важните проблеми от българската история. Например аргументите за етническото сближение между славяните и прабългарите се допълват с посочване на държавническото умение в отношението на първите български владетели към славянските племена. Аспарух „ги обичал и закрилял от гърците“, „дружел с тях“, „обещавал им да се не меси в техните общински племенни обичаи, показвал се толкова обичен тям, колкото би бил един чисто славянски господар“ и с това „привързал веднага многобройните славянски племена“¹⁹⁰. Същият акцент се забелязва и в характеристиката на Крум. „Крум като силен и умен цар, бил главната причина, гдето в негово време България се укрепила и разширичила до такива

предели. Той сполучил много в своите стремления главно в това, че съединил в едно областите, дробени по-напред между разни големци и боляри. Той се сближил към славянската маса, прибрал и преселил много славяни, свързал и сключил разните български краища и укрепил държавата“¹⁹¹.

Към оценката на Самуил от предишните издания на този учебник е прибавено: „Няма в българската история лик по-величествен, по-исполински, по-чуден. Самуил имал най-великите замисли на всички български царе. Той бил колкото умен и далекогледен, толкоз смел изпълнител на предназначенията си. Никой български цар не е извършил такъвиз подвизи: да избави от пропаст двете половини на България, да отблъсне нападенията на най-силния византийски император, да разшири пределите си от Дунав до Морея и от Охридското езеро до Черно море. Макар че не превзел Солун, защото бил изключително укрепен, при все това — Самуил възстановил целостта и величието на България“¹⁹².

Свойственото на идейната нагласа на С. С. Бобчев внимание към другите южни славяни в този учебник се реализира в цялостен обзор върху историята на сърби и хървати от заселването им на Балканския полуостров до XIV в. Нашествието на турците в Европа се преценява като „най-тежкия период в историята на българите в частност и на южните славяни изобщо“, защото „както българската, така и сръбската държава били по това време станали гнезда на междусобия и на кръвопролитни раздори“¹⁹³. Сред причините за окончателното падане на България под османците авторът изтъква взаимното недоверие между сърбите и българите, „поради което, пише той, ние не виждаме силен отпор и систематически съюз на българите и сърбите против нахлуването на турците“¹⁹⁴. Срежданото във всички учебници по българска история обяснение на загубването на българската политическа независимост у Бобчев е допълнено с коментар, в който националната идея заема централно място. „Пълни с млади и буйни сили българите и техните господари се занимавали преимуществено със завоевания. Разхвърлян по всички простор на Балканския полуостров, нашият народ, етнографически многоброен и силен, бил разпокъсан на малки купчини, прошарени с други националности. . . Към Цариград били обърнати очите на Симеона, и на Асеня II, и на Калояна, и на Михаил Шишмана. Но Цариград не бил превзет, а силите на народа били изнуравани в безполезни и даже вредителни походи, вместо да се употребят за работа вътре в страната“¹⁹⁵.

Националната идея облъхва изцяло текста на разглеждания учебник относно Българското възраждане. Отново се срещаме с познатите оценки на този автор за черковната борба като националнополитическа. Поместеният пълен текст на фермана за учредяване на Българска екзархия е нов акцент в тази концепция.

С нови нюанси е обогатена темата на политическите революционни движения¹⁹⁶. Относително подробно се разглежда делото на Г. С. Раковски, Л. Каравелов, В. Левски, подвигът на Х. Ботев. Особено предимство авторът на учебника отдава на публицистичната и политическата дейност на Л. Каравелов. Видимо се одобрява неговата идея за „общонародно въстание във връзка с южнославянското движение“¹⁹⁷. Висока е оценката на извършената от Каравелов пропаганда на революционната борба в България. „Всичко младо, живо, честно и родолюбиво, прямо или косвено, но всякога скришно, знаеше що се върши в Букурещ“¹⁹⁸, пише Бобчев. В. Левски е възхвален като „истински юнак, умен, решителен и отчаяно смел“¹⁹⁹. Разказът за Ботевата чета е озаглавен „Ботевият подвиг на Радецки“²⁰⁰. Отдавайки дължимото на дейците на черковната борба и политическото движение, съобразно равнището на тогавашната историография, С. С. Бобчев категорично

утвърждава идеята за единството и приемствеността в националноосвободителното движение на българския народ.

Открито и патриотично въздействащо е изложението за Санстефанския договор и Берлинския диктат. С. С. Бобчев подчертава, че при Санстефанския мир „бяха взети в по-строго и в по-сериозно изучаване етнографските отношения. . . , но не влязоха в България нито Добруджа, нито Нишкото окръжие, нито юга от Охрид към Тесалия“²⁰¹. Решенията в Берлин през 1878 г. за разпокъсване на българската народност се осъждат безапелационно.

Изложението на политическата история на България до края на 80-те години на XIX в. има своите удари в държавното устройство на българското княжество, съединението на двете Българияи, Сръбско-българската война от 1885 г., големите успехи в културно отношение²⁰². Самостоятелната прибавка в този учебник „Кратък поглед върху просвещението и книжнината“ отразява една от изходните историографски идеи на С. С. Бобчев, че истинските национални стойности, сътворени в българската история, са културните постижения.

Научният стил на изложението на учебния материал, последователната и многостранната аргументация на националната идея в учебника на С. С. Бобчев утвърждават това учебно пособие сред най-добрите постижения на учебната литература по история в края на XIX и началото на XX в.

Сред одобрените от МНП учебници по българска история е и този на Юрдан Попгеоргиев²⁰³. По патриотичната си насоченост учебникът кореспондира пряко с разгледаните вече учебници. Някои особености в изложението на учебния материал и в неговото структуриране издават намерението за целенасочено въздействие върху националното съзнание на учащите се. Така например формулировката на отделните теми и параграфи показва тенденцията да се изтъква политическата устойчивост и могъщество на България през средните векове като идейна нишка в съдържанието: „Борби за запазване на Дунавска България“, „Борби за разширяване на Дунавска България“, „Обединяване на балканските славяни от българите“ и др. И тук оценката на владетелите е обособена в текста с врязани заглавия: „Заслугите на Крума“, „Значението на Симеона“, „Значението на Самуила“ и др. Поставя се ударение върху приноса на владетелите за укрепване на вътрешното единство на държавата и народа, за поддържане на съответствието между етнически и политически граници. Например: „Най-важната заслуга на Бориса се състои в това, че с приемане на християнството от всичките му поданици, той спомогнал щото от разноплеменната, разнородна и разноезична България да се образува постепенно една еднородна, еднородна и еднородна държава. А това станало чрез изравняването на славяните и българите в правата им и чрез постепенно претопяване на малобройните завоеватели българите между многобройните им словенски поданици. . . “²⁰⁴.

И в този учебник се подчертават и изтъкват делата на владетелите, отстояващи с всички средства етническото обединение и единство на българите. Например: „Самуил бил войнствен мъж, железен човек, храбър и неустрашим пълководец. Той се борил през целия си живот, за да обедини всички словени на Балканския полуостров и да ги защити от завоевателните стремежи на византийците. . . Изпърво той успял със своите победи да постави българското царство почти на оная висота, до която то бе достигнало във времето на Симеона, а после цели осемнадесет години се борил мъжествено и самоотвержено против превъзходните сили на Византия, за да запази свободата на своето отечество“²⁰⁵. Историческата заслуга на българ-

ските царе от Асеновата династия изрично е определена в освобождението на всички българи в България, Тракия и Македония.

В своя учебник Ю. Попгеоргиев обособява тема „Старобългарското царство и неговите наредби“. Тук въпросът на населението и етническият състав на Първата и Втората българска държава е поставен на първо място. Казва се, че „главните области, населени с българи, били България, Тракия и Македония. Най-старото население на старото ни царство съставлявали българските славяни“²⁰⁶. По този начин националната идея се фиксира трайно и категорично като предпоставка за разбиране на националноосвободителните борби през XIX столетие.

Опазването на българската народност в столетията на османското робство авторът издига като основна идея на учебния материал, отнасящ се за този период. С примери и коментари се отстоява схващането, че „фанариотското робство и опитите за погръчване са били по-страшни и опасни за народността отколкото турското робство“²⁰⁷. На тази основа същността на Българското възраждане се търси преди всичко в борбата против гърцизма за народното свестяване. „В края на XVIII и в началото на XIX в. българският народ, пише Попгеоргиев, се застрашавал да изчезне постепенно като се превърне в гръцки. Но тогава именно, „при тая голяма опасност за българите се появили способности и умни хора, които почнали да ги свестяват и отчаяно да се борят против гръцкото влияние. Времето, когато са работили тия дейци, се нарича възраждане на българския народ“²⁰⁸.

Като оставим настрана въпроса за едностранчивостта на подобен възглед, характеризиращ равнището на тогавашната българска историческа наука, несъмнено е, че идеята за съхранение на българщината представлява основен идеен заряд на националното съзнание на учащите се, целенасочено развивано и укрепвано и чрез разглеждания учебник. Този автор разглежда просветното движение и черковната борба изключително в аспекта на борбата за националното осъзнаване. „От българските училища, пише Ю. Попгеоргиев, излезли много родолюбиви и достойни мъже, които разбрали, че най-голямата пречка на българското народно развитие са фанариотите, затова те повдигнали голяма борба против тях. . .“²⁰⁹ Значително място в текста на този раздел, подобно на другите учебници, се отделя на патриотичното и родолюбиво дело на Паисий Хилендарски, Софроний Врачански, Иларион Макариополски, Неофит Бозвели и други дейци на черковната борба. Новост за тогавашната учебникова литература е разглеждането на борбите за политическо освобождение. В тях се разграничават два етапа: на въстания „с частичен характер“ през първата половина на XIX в., в които „не взел участие целият народ, поради което били скоро потушени“, и организиран етап, „когато начело на бунтовническото движение се поставил Г. С. Раковски“²¹⁰.

Родолюбието се откроява като всеобемаща идейна оценка на дейците за политическо освобождение. „Г. С. Раковски бил най-пламенният борец за българската свобода. . . Той дал съвсем друго направление на балканските хайдутни. Той им внушил мисълта, че трябва да оставят голото отмъщение и да се заловят за освобождението на българския народ от турско иго“²¹¹. Л. Каравелов се характеризира като „достоеен наследник на Раковски и продължител на неговата борба за народната свобода“²¹². За В. Левски се пише, че бил „дясна ръка на Каравелов“²¹³.

Изтъкването на родолюбието като най-ярка нравствена характеристика на българските възрожденци очевидно има за цел да създаде за учащите се нравствени примери с непреходно значение за тяхното формиране като граждани на свободна България.

Обичайната в учебната литература по история оценка за Берлинския договор тук се свързва с развитието на българския национален въпрос след Освобождението. В тази връзка Съединението се обосновава с обстоятелството, че „разпокъсването на българските земи в Берлин е неестествено и несправедливо“, поради което „българските родолюбци започнали да подготвят почвата за обединяването на българския народ“²¹⁴.

Одобрените в края на 90-години на XIX в. учебници по българска история претърпяват редица издания в следващите години, без да се внасят в тях съществени изменения в интерпретацията на основните исторически факти от родната история. Това означава, че техният идейно-образователен ефект се проявява на практика в първото десетилетие на XX в. — време, в което националната идея по най-непосредствен начин дава отражението си върху политическия и духовен живот на българската нация.

Анализът на разгледаните учебници с оглед на поставената научна задача ни дава основание да направим някои основни изводи.

1. Историческите знания заемат съществено място в системата на общото образование, получавано в българското училище в първите десетилетия след Освобождението. Относителният дял на тези знания е най-голям в началната училищна степен, в която получават задължително образование мнозинството от българските граждани, и в средната училищна степен, подготвяща по-голямата част от българското учителство по това време.

2. Учебната информация за историческите събития, процеси и личности се основава на научни съчинения за българското минало. Тази информация се утвърждава успоредно с развитието на българската историческа наука. Влиянието на романтичния подход в интерпретацията на историческите факти се отразява пряко и върху обяснението на тези факти в учебниците. Но, общо погледнато, в учебниците се налага позитивното изложение на историческите знания.

Приемствеността между основните идеи, прокарвани чрез учебното съдържание, е очевидна. Нещо повече: и най-беглото сравнение между учебниците, създадени в периода след Освобождението до началото на XX в. и съвременните учебници за училищата, показва близост в редица схващания: за същността, разпространението и развитието на българската народност, за политическата и културната роля на Първата българска държава на Балканите и в славянския свят, за единството на националноосвободителното движение в културната и политическата област, за оценката на мирните договори след освободителната Руско-турска война и др. Тази най-обща преценка отваря врати за бъдещи научни историографски проучвания.

3. Възпитаването на националните чувства и развитието на националното съзнание е най-последователно прокарваната идейна основа на разгледаните учебници. Тази идейна основа се проявява като естествено продължение на възрожденската традиция и като резултат от конкретните идеологически и политически потребности на националното развитие след 1878 г. Целенасоченото въздействие върху съзнанието за националното единство на българския народ на Балканския полуостров се оказва необходимо условие за вътрешното укрепване на младата българска буржоазна държава. Подобно на други млади за политическия живот на новото време народи нуждата от специално ръководене и развитие на националното съзнание като част от светогледа на българските граждани е адекватна на обществените потребности.

4. Силното ударение върху развитието на националното съзнание на учащите се не се свързва с насаждане на отрицателни национални чувства към другите балкански народи, влизащи в съперничество помежду си в отделните етапи на историческото си развитие. Тук намираме идеята за културната

близост между южните славяни, за съвместните борби и сътрудничество между българи, гърци и сърби в освободителното движение на последните, както и за стимулиращото въздействие на техните успехи в борбата за политическата еманципация върху българското освободително дело. По правило в тези учебници господства толерантното отношение към турците. Отсъствието на шовинистични внушения в учебниците от първите следосвобожденски десетилетия навярно следва да се обясни със състоянието на международните отношения на Балканите по това време, отношения, които все още не носят белезите на непреодолимо политическо противопоставяне.

5. Констатираното усъвършенстване на учебниците по българска история през 80-те и 90-те години на XIX в. засяга различни техни страни: учебно съдържание, структура, техническо оформление, педагогическа целесъобразност. Следва да подчертаем обогатяването на научната мотивировка на ония събития, процеси, оценки, които пряко съдействуват за усиляването на патриотичното въздействие. Това са въпроси като: мястото на България в международните отношения през средните векове, културно-историческото и политическото единство на българите в тяхната история, идеята за силата на вътрешното единство и неговото значение при постигане на исторически значими общонародни цели, за културната и политическата жизненост на българската нация и вярата в нейния напредък. Тези идеи се развиват със средства, съответстващи на възможностите на различните училищни степени.

6. Изключително внимание заслужава въпросът за съставителството на учебниците през първите десетилетия след Освобождението. В тази дейност особено се откроява частната инициатива на видни за времето обществени и културни дейци, изявяващи се на научното или публицистичното поле. Особено характерна в това отношение е личността на С. С. Бобчев — виден държавен и обществен деец, публицист и учен с трайно присъствие в българския обществено-политически и културен живот в продължение на няколко десетилетия след Освобождението²¹⁵. Наред с активната си обществена дейност през 80-те и 90-те години на XIX в. той дава сериозната заявка за научните си занимания в областта на българската история от по-далечното и по-близкото минало²¹⁶.

Известен учител и историограф, активен общественик в края на миналия век е и Д. Ганчев²¹⁷. Като усърден изследвач на Българското възраждане през първото десетилетие на XX в. ще се изяви Ю. Попгеоргиев. А Д. Манчев е един от най-видните български книжари и просветни дейци през Възраждането, издател на учебна литература по всички предмети²¹⁸. Останалите съставители на учебници са изявени в работата си учители.

Няма съмнение, че историографските виждания, обществено-политическите възгледи на авторите и съставителите на учебниците са оказвали влияние върху интерпретацията, акцентите, подбора на фактите и тяхната аргументация. Без да имаме за цел да анализираме в случая идейно-политическия портрет на тези дейци, ние можем да считаме, че собственото им високо национално съзнание се е оказало много важно за осъществяване на възпитателното въздействие на съставените от тях учебници по родна история.

7. Като имаме предвид идейно-патриотичното единство на всички учебници по българска история, създадени до края на XIX в., и обстоятелството, че тяхното възпитателно въздействие продължава непроменено през първото десетилетие на XX в., имаме основание да считаме, че основните идеи, изграждащи националното съзнание, се превръщат в устойчива черта на народната психика, на гражданското съзнание на

българската младеж, преминала в мнозинството си през училището. Без да забравяме значението на другите социални фактори за изграждането на националното съзнание — обществена среда, семейство и пр. — можем да твърдим, че усвоените в процеса на изучаването на родната история патриотични възгледи и изградените патриотични чувства определят умонастроенията на българската младеж, на българската интелигенция, на мнозинството от българския народ в продължение на няколко десетилетия.

Тази обществена атмосфера се оказва един от решаващите фактори за насочване политиката на българската буржоазна държава към разрешаване на националния въпрос и национално обединение.

¹ Х. Христов. Проблеми, постижения и задачи на изследванията на българската нация през Възраждането. — В: Българската нация през Възраждането. С., 1980, с. 11.

² В. Паскалева. За понятието „нация“ и за образуването на българската нация през Възраждането. — В: Българската нация през Възраждането, 44—108.

³ Х. Гандев. Буржоазната нация и особеностите в нейното развитие. — В: Българската нация през Възраждането, с. 41.

⁴ Е. Бужашки. Възрожденските влияния върху политическите партии след Освобождението. — В: Първи конгрес на БИД. С., 1972, 465—468.

⁵ Х. Христов. Цит. съч., с. 16.

⁶ С. Андреев. Из българската общественост и култура. С., 1939, с. 143.

⁷ Х. Христов. Цит. съч., с. 16.

⁸ Е. Полова. Система и структура на учебниците по родна история в българското училище за учениците на 13—14 и 16—17 години. С., 1971.

⁹ Голяма част от учебниците по българска история, издадени в първото десетилетие след Освобождението, са библиографската рядкост. Авторът дължи специална благодарност на ръководството на НБКМ за оказаното съдействие при издирване на редките екземпляри.

¹⁰ Учил. преглед, 1897, офиц. дял, с. 144.

¹¹ Пак там, ДВ, бр. 17, 23 ян. 1892.

¹² Учил. преглед, 1897, офиц. дял, с. 145.

¹³ Пак там, 147—149.

¹⁴ С. С. Бобчев. История на българския народ (съставена за средните училища, според програмите в България). Пловдив, Свищов, Русчук, 1881, с. 3.

¹⁵ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българска история (от най-старо време и до днес). Първо издание. Пловдив, 1883; Кратък учебник върху българската история от най-старо време и до днес. За третокласни и средни училища според програмите в България. Първо издание. Пловдив, 1882; Второ издание. Пловдив, 1883; История на българския народ. За гимназии и средни училища. Пловдив, 1881; Д. Манчев. Извод от българска история. Четвърто издание. Пловдив, 1879; Кратък извод от българска история. Книжка за учение в основното училище. Пловдив, Свищов, Солун, 1880.

¹⁶ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българска история. . . , 3—4.

¹⁷ Д. Манчев. Няколко думи за историята като учебен предмет. — Учебен вестник. 1—2. 1884, 12—16.

¹⁸ Пак там.

¹⁹ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , с. 13.

²⁰ Пак там, с. 17.

²¹ Д. Манчев. Извод българска история. . . , 15—22.

²² Пак там, 39—49.

²³ Пак там, 28—38.

²⁴ Пак там.

²⁵ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , 23—28.

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там, с. 27.

²⁸ Д. Манчев. Извод от българска история. . . , 62—67.

²⁹ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , с. 30.

³⁰ Д. Манчев. Извод от българска история. . . , с. 98.

³¹ Пак там, с. 55; С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , с. 28.

³² С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история. . . , с. 12.

³³ Д. Манчев. Извод от българска история. . . , с. 10.

- ³⁴ Пак там, с. 30; Със същия смисъл у С. С. Бобчев. Цит. учебник, с. 19.
- ³⁵ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 20.
- ³⁶ Пак там, с. 42.
- ³⁷ Пак там, 44—45.
- ³⁸ Пак там, с. 45.
- ³⁹ Д. Манчев. Извод от българска история... , с. 170.
- ⁴⁰ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 43 и сл.
- ⁴¹ Пак там, с. 46.
- ⁴² Пак там, с. 47.
- ⁴³ Пак там.
- ⁴⁴ Пак там, 52—54.
- ⁴⁵ Д. Манчев. Кратки разкази из българската история... , с. 192; Подобно у С. С. Бобчев. Цит. учебник, с. 47.
- ⁴⁶ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , 55—56.
- ⁴⁷ Д. Манчев. Извод от българска история... , с. 215.
- ⁴⁸ Пак там, с. 77.
- ⁴⁹ Пак там, с. 133, 140; С. С. Бобчев. Цит. учебник, с. 37, 38.
- ⁵⁰ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , 60—62.
- ⁵¹ Пак там, 47—48.
- ⁵² Д. Манчев. Извод от българска история... , с. 172.
- ⁵³ Пак там.
- ⁵⁴ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 41 и сл.; Д. Манчев. Извод от българска история... , с. 155 сл.
- ⁵⁵ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 43; Д. Манчев, Извод от българска история... , с. 170.
- ⁵⁶ С. С. Бобчев. Кратки разкази из българската история... , с. 10.
- ⁵⁷ Д. Манчев, Извод от българска история... , с. 111.
- ⁵⁸ Пак там, с. 114.
- ⁵⁹ Пак там, 151—152.
- ⁶⁰ Пак там, с. 152.
- ⁶¹ Пак там, с. 85.
- ⁶² По-подробно за образователната система след Освобождението вж. Ж. Атанасов. История на българското образование, С., 1975; М. Радева. Просветно-културната политика на българската държава след Освобождението (1879—1900), — Ист. преглед, 1980, № 4.
- ⁶³ Д. Манчев. Учебник по българска история за средните училища. Пловдив, Свищов, Солун, 1884.
- ⁶⁴ С. С. Бобчев. Кратък учебник върху българската история от най-старо време и до днес. За третокласни и средни училища според програмите в Българско. Пловдив, 1882; Второ издание. Пловдив, 1883.
- ⁶⁵ С. С. Бобчев. Кратък учебник върху българската история... , 1883, с. 4.
- ⁶⁶ Пак там, с. 17.
- ⁶⁷ Пак там, с. 27.
- ⁶⁸ Пак там, с. 51.
- ⁶⁹ Пак там, с. 95.
- ⁷⁰ Пак там, с. 98.
- ⁷¹ Пак там, 103—104.
- ⁷² Пак там, 116—120.
- ⁷³ Пак там, с. 122 сл.
- ⁷⁴ Д. Манчев. Извод от българска история за народните училища. Пловдив, 1881.
- ⁷⁵ С. С. Манчев. История на българския народ за гимназии и средни училища. Пловдив, 1881.
- ⁷⁶ Пак там, с. 3.
- ⁷⁷ Пак там, с. 25.
- ⁷⁸ Пак там, с. 28.
- ⁷⁹ Пак там, с. 50.
- ⁸⁰ Пак там, с. 53.
- ⁸¹ Пак там, с. 61.
- ⁸² Пак там, 146—147.
- ⁸³ Пак там, 147—148.
- ⁸⁴ Пак там, с. 147.
- ⁸⁵ Пак там, с. 231.
- ⁸⁶ Пак там, с. 246.
- ⁸⁷ Пак там, с. 289.
- ⁸⁸ Д. В., бр. 17, 23 ян. 1892 — чл. 28, 123, 125.
- ⁸⁹ С. Котурков. Всеобщата история като предмет в нашите училища — Мисъл, 1893, 4—5; 361—367; 8—9, 675—681.

- ⁹⁰ Л. Доросиев. По въпроса за учебниците в нашите основни училища — Мисъл, 10, с. 761 сл.
- ⁹¹ М. Одески. Как трябва да се съставят учебници. — Българска сбирка, 1896, (превод от „Вестник Востания“, 1896, 4).
- ⁹² Н. Недев. Няколко мисли за учебниците по история. — Учител. 1893—1894, 317—321.
- ⁹³ Ю. Трифонов. Българска история за третия клас. — Мисъл, 1895, 864—865.
- ⁹⁴ Учител, 1896—1897, с. 175.
- ⁹⁵ Правилник за учебниците — Училищен преглед, 1897, официален дял, 143—149.
- ⁹⁶ Училищен преглед, 1897, официален дял, 304—305.
- ⁹⁷ Пак там, 1254—1275.
- ⁹⁸ Пак там, неофициален дял, 1098—1103.
- ⁹⁹ Пак там, 1898, офиц. дял, 360—382.
- ¹⁰⁰ Окръжно № 10115, 14 авг. 1899. — Училищен преглед, 1899, 7 и 8, 998—1007.
- ¹⁰¹ И. Бракалов. Отечествоведение за III отделение. Пловдив, 1898, Отечествоведение за IV отделение. Пловдив, 1898.
- ¹⁰² Д. Ганчев. Учебник по българска история за долните класове на гимназиите и третокласните училища. Пловдив, 1899.
- ¹⁰³ П. Нейчев. Българска история за средните училища (трети клас на мъжките и пети клас на девическите). С., 1899.
- ¹⁰⁴ С. С. Бобчев. Българска история за горните класове. С., 1899, (Трето издание).
- ¹⁰⁵ Окръжно № 10192, 12 авг. 1900 — Училищен преглед, 1900, 7 и 8, 225—260.
- ¹⁰⁶ С. С. Бобчев. Кратък учебник за българска история. Четвърто издание. Пловдив, 1895.
- ¹⁰⁷ Начален курс по българска история. Извод от историческите съчинения на Иречека и пр., 2. изд. Пловдив, 1898. Издава Д. Манчев. Отечествена история, Учебник за трети клас. Пловдив, 1897, издава Д. Манчев.
- ¹⁰⁸ Ц. Вакавчиев. Отечествоведение за III отделение. Търново, 1890; Отечествоведение за IV отделение. Търново, 1890.
- ¹⁰⁹ И. Гюджелев. Уроци по отечествоведение за III отделение. Пловдив, 1896; Уроци по отечествоведение. Среден курс, втора година. Пловдив, 1896.
- ¹¹⁰ Г. Куруянов. Отечествоведение за III отделение. Пловдив, 1897; Отечествоведение за IV отделение. Пловдив, 1897.
- ¹¹¹ В. П. Тодоров, П. Стойнов, Г. Неделчев. Отечествоведение за III отделение. Търново, 1899; Отечествоведение за IV отделение. Търново, 1899.
- ¹¹² И. Бракалов. Отечествоведение за трето отделение на основните училища с особено методическо ръководство за учителя. Пловдив, 1898.
- ¹¹³ Пак там, с. 30.
- ¹¹⁴ Пак там, 35—36.
- ¹¹⁵ И. Бракалов. Отечествоведение за III отделение. . . , с. 36.
- ¹¹⁶ Пак там.
- ¹¹⁷ И. Бракалов. Отечествоведение за IV отделение. Пловдив, 1901, с. 1.
- ¹¹⁸ Пак там, 23—25.
- ¹¹⁹ Пак там, 25—28.
- ¹²⁰ Пак там, с. 29.
- ¹²¹ Пак там, с. 29.
- ¹²² Пак там, с. 29.
- ¹²³ Пак там, с. 30.
- ¹²⁴ Пак там, с. 31.
- ¹²⁵ Пак там, с. 32.
- ¹²⁶ И. Бракалов. Методическо ръководство (коментар) за как да преподава учителят по отечествоведение и отечествения атлас в III отделение за основните училища. Пловдив, 1898; Методическо ръководство (коментар) за как да преподава учителят по отечествоведение и отечествения атлас в IV отделение за основните училища. Пловдив, 1899.
- ¹²⁷ И. Бракалов. Методическо ръководство за IV отделение, 4—5.
- ¹²⁸ Пак там, с. 11.
- ¹²⁹ Пак там, с. 12.
- ¹³⁰ Пак там, с. 24.
- ¹³¹ Пак там.
- ¹³² Пак там, с. 28.
- ¹³³ Пак там, с. 44.
- ¹³⁴ Пак там, с. 46.
- ¹³⁵ Пак там, с. 50.
- ¹³⁶ Пак там, с. 51.
- ¹³⁷ Пак там, с. 53.
- ¹³⁸ Пак там, с. 54.
- ¹³⁹ Пак там, с. 55.
- ¹⁴⁰ Пак там, с. 85—87.

- ¹⁴¹ В. Тодоров, Г. Неделчев. Отечествоведение за IV отделение. . . , с. 43.
 - ¹⁴² Пак там, 45—46.
 - ¹⁴³ Пак там, 48—49.
 - ¹⁴⁴ Пак там, с. 53.
 - ¹⁴⁵ Пак там, с. 59.
 - ¹⁴⁶ Г. Куруянов. Отечествоведение за ученици от четвърто отделение. . . , с. 16, 17 и др.
 - ¹⁴⁷ Ив. Бракалов. Отечествоведение за IV отделение. . . , с. 62.
 - ¹⁴⁸ Пак там, с. 63.
 - ¹⁴⁹ В. Тодоров, Г. Неделчев. Учебник по отечествоведение за IV отделение, 85—86.
 - ¹⁵⁰ Г. К. Куруянов. Отечествоведение за ученици от четвърто отделение с. 28.
 - ¹⁵¹ В. Тодоров, Г. Неделчев. Отечествоведение за ученици от четвърто отделение.с.
- 88.
- ¹⁵² Пак там, с. 88.
 - ¹⁵³ Учебник по отечествоведение за IV отделение, с. 87.
 - ¹⁵⁴ В. Тодоров, Г. Неделчев. Учебник по отечествоведение за IV отделение, с. 112.
 - ¹⁵⁵ В. Нейчев. Българска история за средните училища. С., 1900, с. 3.
 - ¹⁵⁶ Пак там, „съдържание“.
 - ¹⁵⁷ Д. Ганчев. Учебник по бълг. история за долните класове на гимназии и трикласните училища. Пловдив, 1899, „съдържание“.
 - ¹⁵⁸ С. С. Бобчев. Кратък учебник по българска история. Пловдив. 1895, „съдържание“.
 - ¹⁵⁹ П. Нейчев. Цит. съч., с. 28.
 - ¹⁶⁰ Пак там, с. 34.
 - ¹⁶¹ Пак там.
 - ¹⁶² Пак там, с. 28.
 - ¹⁶³ Пак там, с. 37.
 - ¹⁶⁴ Пак там, с. 48.
 - ¹⁶⁵ Пак там, с. 59, с. 125 и др.
 - ¹⁶⁶ Пак там, с. 131.
 - ¹⁶⁷ Пак там, с. 120.
 - ¹⁶⁸ Пак там, с. 136.
 - ¹⁶⁹ Пак там, с. 138.
 - ¹⁷⁰ Пак там, 145—152.
 - ¹⁷¹ Пак там, 153—163.
 - ¹⁷² Пак там, с. 167.
 - ¹⁷³ Д. Ганчев. Цит. съч., с. 11.
 - ¹⁷⁴ Пак там, с. 14.
 - ¹⁷⁵ Пак там, с. 17.
 - ¹⁷⁶ Пак там, с. 23.
 - ¹⁷⁷ Пак там, с. 36.
 - ¹⁷⁸ Пак там, с. 61.
 - ¹⁷⁹ Д. Ганчев. Цит. съч., с. 27.
 - ¹⁸⁰ Пак там, с. 37.
 - ¹⁸¹ Пак там, с. 61.
 - ¹⁸² Пак там, с. 90.
 - ¹⁸³ Пак там, с. 92.
 - ¹⁸⁴ Пак там, с. 93.
 - ¹⁸⁵ Пак там, с. 97.
 - ¹⁸⁶ Пак там, с. 98.
 - ¹⁸⁷ С. С. Бобчев. История на българския народ. Учебник на горните класове на гимназиите и средните училища. Трето издание. Пловдив, 1899.
 - ¹⁸⁸ Пак там, с. 53.
 - ¹⁸⁹ Пак там.
 - ¹⁹⁰ Пак там, с. 27.
 - ¹⁹¹ Пак там, с. 35.
 - ¹⁹² Пак там, с. 68.
 - ¹⁹³ Пак там, с. 104.
 - ¹⁹⁴ Пак там, с. 114.
 - ¹⁹⁵ Пак там, с. 113.
 - ¹⁹⁶ Пак там, 155—169.
 - ¹⁹⁷ Пак там, с. 157.
 - ¹⁹⁸ Пак там.
 - ¹⁹⁹ Пак там, с. 159.
 - ²⁰⁰ Пак там, с. 170.
 - ²⁰¹ Пак там, 178—179.
 - ²⁰² Пак там, 181—191.

²⁰³ Поради библиографски затруднения достъпно за ползуване се оказва само издание четвърто на Й. П. Георгиев. Учебник по бълг. история за трети прогимназиален клас. С., 1914.

²⁰⁴ Пак там, с. 41.

²⁰⁵ Пак там, с. 78.

²⁰⁶ Пак там, с. 125.

²⁰⁷ Пак там, с. 146.

²⁰⁸ Пак там, с. 148.

²⁰⁹ Пак там, с. 152.

²¹⁰ Пак там, с. 159.

²¹¹ Пак там, с. 160.

²¹² Пак там, с. 161.

²¹³ Пак там, с. 162.

²¹⁴ Пак там, с. 163.

²¹⁵ Енциклопедия „България“. I. С., 1978, с. 318.

²¹⁶ Между публикациите на С. С. Бобчев до края на XIX в. са: „Руско-турската война 1878—1879 Очерки и разкази. Търново, 1879; „Свети равноапостоли Кирил и Методий“. Пловдив, 1885; „Иларион Макариополски“. С., 1900; „Поглед върху българския печат 1844—1894“. Пловдив, 1894; „Письмо о Македонии и македонском въпросе“, Одесса, 1889; „Первый екзарх новой болгарской церкви“. С. б., 1889 и др.

²¹⁷ Енциклопедия „България“. II. С., 1981, с. 26.

²¹⁸ Енциклопедия А—Я. С., 1974, с. 471.